

Når fri tid blir arbeidstid

- Kategorier i endring

Bjørn Magne Ørpetveit

Hovedfagsoppgave i kulturvitenskap

Institutt for kulturstudier og kunsthistorie

Universitetet i Bergen, Høsten 2004

Forord

Tusen takk til

- Torunn Selberg, for god veiledning og godt samarbeid.
- Min kjære Elisabeth, for all kjærlighet, støtte og omsorg. Du er toppen!
- Jarle P. Steinsvik for all god hjelp!!
- Mamma og pappa for god hjelp og støtte.
- Marianne, Irene og Ann Kristin for all støtte, interesse og sympati.
- ARK Beyer bokhandel, særlig Ingrid Krøvel-Velle, for utarbeidelse av sympatiske timelister
- Alle på lesesalen, for godt fellesskap
- Alle som har vist interesse for prosjektet og som har kommet med gode tips på veien

Bjørn Magne Ørpetveit, Bergen 16.09.2004

1. MENNESKENE OG KAMPEN OM TIDEN	3
1.1 Tidsopplysning.....	4
1.2 Tidsdisiplinering	6
1.3 Problemstilling.....	7
2. PERSPEKTIV OG METODE	8
2.1 Begrepsavklaring.....	8
2.2 Kildetilfang.....	13
2.3 Informantpresentasjon.....	13
2.3.1 Om å orientere seg i informasjonsjungelen.....	15
2.4 Hastighet.....	15
3. STUDIELIVET.....	17
3.1 Å være student	17
3.2 Opplæring i tid.....	17
3.3 Informantenes studietid	20
3.4 Oppsummering	28
4. OVER I ARBEIDSLIVET	29
4.1 Fritid og fristed	36
4.2 Oppsummering	39
5. EN HISTORISK OVERGANG.....	40
5.1 Fra sirkulær til lineær tid	40

5.2 Disiplinering og synkronisering	44
5.3 En ny tidsoppdragelse	46
5.3.1 Effektivisering	48
5.4 Oppsummering	50
6. EN NY OPPFATNING?	51
6.1 Rask og langsom tid.....	52
6.2 Tid og sted	55
6.3 Fritid og moderne tidsdisiplinering	60
6.4 Motreaksjoner.....	65
6.5 Oppsummering	69
7. AVSLUTNING.....	70
8. LITTERATURLISTE	74

1. Menneskene og kampen om tiden

[De grå herrene] hadde sine planer med menneskenes tid. Det var vidtgående og nøye utarbeidete planer. Det viktigste for de grå herrene var at ingen ble klar over hva de hadde fore. Umerkelig hadde de sugd seg fast som parasitter på den store byens og innbyggernes liv. Og skritt for skritt, uten at noen merket det, rykket de fram for hver dag og sikret seg makten over menneskene (Ende 1986:53).

En gang på tidlig 2000-tallet leste jeg denne boken av Michael Ende: *Momo – eller kampen om tiden* (1986). Ende forteller om den lille jenta Momo, som opplever at ”de grå herrene” kommer til byen og ønsker å overtale alle til å effektivisere tiden sin ved å opprette en tidskonto. Hensikten er å spare opp tid, slik at den kan tas ut senere og nytes. Problemet er at tiden ikke lar seg spare opp på samme måte som penger. Dermed får ikke folk anledning til å ta ut den oppsparte tiden. Resultatet er at Momo mister alle vennene sine. De har ikke lenger tid til henne. Momo selv er foreldreløs og har ingen som tvinger henne inn i denne nye tidsbruken. Hun må derimot flykte fra ”de grå herrene”, for de vil gjerne også overtale henne.

Denne historien gjorde meg bevisst på problematikken rundt tiden. Selvsagt var jeg kjent med problemet med å få tid til alt jeg skulle, fordi jeg hadde så liten tid. ”De grå herrene” hadde allerede vært på besøk hos meg. Min bevisstgjøring dreide seg derfor ikke så mye om mitt eget forhold til tid, men heller om hvordan denne problematikken befant seg på forskjellige områder i samfunnet.

I de siste årene har det i avisene blitt skrevet en god del om den såkalte ”tidsklemma”. I hovedsak handler denne ”klemma” om at folk ikke klarer å kombinere de forskjellige tidsområdene vi beveger oss imellom. I mange tilfeller gjelder det forholdet mellom arbeidstid og fritid. En årsak til dette er at det stadig forventes at arbeiderne skal arbeide mer overtid og kanskje også ta med arbeid hjem. Det har etter hvert også utviklet seg en diskusjon om hva som kan gjøres for å komme ut av dette uføret. I Dagbladet 17. august 2004, skriver journalisten Lillian Bikset om yrkesveileder Hanne Hide som sammen med Mette Manus tilbyr kurs som skal hjelpe folk ut av tidsklemma

(<http://www.dagbladet.no/dinside/2004/08/17/405697.html>, 17.08.2004). En annen diskusjon handler om at tidsklemma er et konstruert problem. Dagbladet skrev 17.november 2003 at

Folk har ikke fått mindre fritid de siste 30 åra, tvert imot. Når folk ynker seg i tidsklemma, er det en fantomsmerter, sier Charlotte Koren, forsker ved Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring (NOVA). Tall fra Statistisk sentralbyrå viser at samlet tid som brukes til arbeidet, i huset eller på jobb, er gått ned for begge kjønn. Men vi har fått så mange flere ting å bruke fritida på.

På denne måten blir diskusjonen snudd på hodet, fordi den her ikke handler om at vi har for mye arbeid, men rett og slett at vi har for mange fritidstilbud. Hvem som har rett og hvem som har feil er vanskelig å svare på, fordi tid oppleves så individuelt. Uansett er tid ofte noe som oppleves som en mangelvarer. ”Når unge mennesker blir spurt om hva de gjerne skulle hatt mer av, svarer de ofte ’tid’. Når arbeidsgivere spør sine medarbeidere om hva de ønsker, får de gjerne til svar at de foretrekker mer ferie fremfor høyere lønn. Tid er blitt et frynsegode”, sa kronprins Håkon i talen til det norske folk, ved overgangen til år 2004.

1.1 Tidsopplysning

I tillegg til diskusjonen om tidsklemma som pågår i avisene, er tid også et kjært tema i litteraturen. Ved siden av studiene har jeg arbeidet i en bokhandel. Her så jeg at stadig flere bøker på en eller annen måte handlet om tid. Jeg skal gi noen få eksempler:

Kunsten å få gjort alt og likevel ha tid til deg selv (2001) av Dawna Walter er en bok som tar for seg hvordan man kan takle dagliglivets press. Det samme målet hadde Jan-Sverre Syvertsen og Morten Müller-Nilssen da de gav ut boken *Pes!: En bok om dårlig tid og hvordan få mer av den gode* (2003). Andre bøker som handler om å være effektiv i hverdagen har gjerne mat som utgangspunkt. Her har blant annet den kjente programledere fra TV2, Nadia Hasnaoui gitt ut boken *Ta deg tid! Kokebok for aktive*

familier sammen med Morten Brun (2003). Ti på halv sulten: God mat når det haster (2003) av Tove Valmot, Ki Rokkan og Petter Martinsen skal også hjelpe oss til å bruke det lille vi har av tid til matlaging i hverdagen på en effektiv måte. Det finnes også forfattere som ønsker å hjelpe andre til å effektivisere fritidsaktivitetene sine: *Late hager: Din guide til en lettstelt hage* av Tor Smaaland (2002) og boken *Latmannshagen* av Kerstin Engstrand (2002). I forhold til arbeidslivet er det også mulig å bli mer effektiv. Særlig ligger tidspresset på ledere. Bøker som *Få opp farten!* (2001) av Jason Jennings og Laurence Haugthon kan da være til hjelp. Denne boken skal hjelpe ledere til å bli raskere både med å ta beslutninger og å spre informasjon på arbeidsplassen. Den kjente Microsoft-gründeren Bill Gates tar også opp dette emnet i boka som heter *Ledelse med tankens hastighet* (1999).

Jeg la også merke til at tid fortsatt egner seg som et godt markedsføringsord. Flere firma appellerer til forbrukernes dårlige tid når de reklamerer for seg selv: Sparebank 1 Vest har blant annet reklamert for nettbanken sin med slagordet ”Mer tid til det som er viktig”. Blikkfanget var et fornøyd par på fjelltur. Det som er viktig er altså ikke å gå i banken, men å nyte tiden man har til seg selv. Avtale Giro forteller at de betaler regningene dine, slik at du får tid til å gjøre ”det du har lyst til”. Matvarekjeden Joker hevder at de som handler hos dem er smarte, fordi de sparer både tid og penger, mens Coop Mega tidligere mente at hos dem gikk det veldig fort å handle. Å handle inn mat er, i likhet med prosessen å lage mat, tydeligvis en slags bortkastet tid som bør effektiviseres. Ferdigmatprodusenten Fjordland hevder i denne forbindelse at de lager ferdigmat ”for dem som har annet å gjøre enn å lage mat”.

Foruten litteratur og reklamer om tid, er vi også omgitt av teknologi som har til hensikt å være tidsbesparende for oss. Denne teknologiske utviklingen har blant annet gjort at vi ved hjelp av mobiltelefonen kan være mer spontane i forhold til avtaler og beskjeder. Å sende en tekstmelding går forttere enn å måtte ta ”bryet” med å faktisk snakke med den det gjelder. Kjøkkenet fylles opp av flere og flere tekniske enheter som skal lette både matlagingen og oppvasken etterpå. Det samme gjelder selve matlagingen. Når man skal ut og reise, skal man også tenke effektivitet. I dag reiser man nesten like billig med fly

mellom Bergen og Oslo som man gjør med tog, og da sparer man opp til flere timer. Flytoget mellom Gardermoen og Oslo sentrum korter også ned reisetiden med noen minutter i forhold til om man tar flybussen.

All denne informasjonen og teknologien er med på å gjøre folk mer opptatt av tid. Boken om Momo kom først ut i 1973. Problematikken som angår tidsklemma og den stadige effektiviseringen av samfunnet, er altså ikke noe nytt. Tid er noe menneskene har vært opptatt av lenge. Om folk er mer opptatt av tid i dag enn tidligere, er usikkert, men det er liten tvil om at tidsproblematikken har dukket opp på flere områder enn tidligere. Her er det gjerne teknologien som får skylden.

En vesentlig del av denne teknologien er datamaskinens inntog på de forskjellige arenaene. Med en datamaskin tilkoblet internett kan brukeren legge verden for sine føtter. I tillegg til at man kan gå i banken og handle varer, går korrespondanse og utveksling av dokumenter og bilder mye raskere over internett enn med tradisjonell brevpost (som også går under navnet cellulosepost eller den mer internasjonale varianten: snail mail). Datamaskinen korter ned arbeidstiden på et stort antall arbeidsoperasjoner i forhold til tidligere, noe som også effektiviserer arbeidet. I tillegg gir datamaskinen forskjellige yrkesgrupper muligheten for å arbeide hjemme, noe som igjen påvirker arbeidernes forhold til arbeidstid og fritid.

1.2 Tidsdisiplinering

Historien viser at samfunnsmessige forandringer fører til at tidsoppfatningen endres. Overgangen fra det førmoderne til det moderne samfunnet er en slik samfunnsendring. Denne overgangen blir gjerne beskrevet med utgangspunkt i industrialiseringen. Den industrielle revolusjonen førte med seg en ny type økonomi, som igjen la grunnlag for en ny type arbeid. Dette innebar at arbeidsgiver kunne kombinere menneskelig og maskinell arbeidskraft i produksjonen. Arbeiderne måtte tilpasse seg en ny arbeidsform, noe som

også førte med seg at de måtte disiplineres inn i et nytt forhold til tiden. Overgangen til det moderne samfunn er også karakterisert av en ny tidsoppfatning, blant annet fordi kategoriene arbeidstid og fritid ble dannet. Dette innebar store forandringer i levemåten for mange arbeidere.

1.3 Problemstilling

I denne oppgaven vil jeg fokusere på informantenes opplevelse av overgangen fra student til arbeidstaker, og se hvordan de forholder seg til kategoriene arbeidstid og fritid i disse situasjonene. Videre vil jeg se på elementer fra den historiske overgangen fra det førmoderne til det moderne industrisamfunnet, for å finne noe av bakgrunnen for hvordan kategoriene arbeidstid og fritid har blitt dannet. Ut fra dette ønsker jeg å se om det har kommet ny mening til kategoriene arbeidstid og fritid i dag.

2. Perspektiv og Metode

2.1 Begrepsavklaring

Sosiologen Barbara Adam skriver i introduksjonen til boken *Time and Social Theory* (1990) om en samtale hun hadde med en venn. Vennen hennes kunne ikke forstå vitsen med å skrive om tid, noe som er så opplagt og så innlysende for alle mennesker. Adam på sin side hevdet at det er veldig viktig. Det er også viktig å forstå alle perspektivene på tid, ikke bare ett eller noen få av den. Under denne samtalen prøver hun å forsvare sin egen forskning og overbevise vennen sin om hvor viktig det er å ha kunnskap om tid.

It does matter, I argued, because our concepts and theories, our seeing, and our action are all mutually implicating and fundamentally interconnected. It does make a difference to our lives whether we understand our social organisation by the clock and calendar as an inevitable fact of life, as a fact of history, or as something we have created and imposed on our selves and maintain by our daily actions (Adam 1990:5).

Å skrive en oppgave om tid har vært en utfordrende prosess. Grunnen til det er at begrepet tid i seg selv ikke så lett lar seg definere. I boken *Timewatch* skriver Adam:

There is no single time, only a multitude of times which interpenetrate and permeate our daily lives. Most of these times are implicit, taken for granted, and seldom brought into relation with each other: the times of consciousness, memory and anticipation are rarely discussed with reference to situations dominated by schedules and deadlines. The times expressed through everyday language tend to remain isolated from the various parameters and boundaries through which we live *in time* (Adam 1995:12).

Tid er på denne måten noe vi beveger oss i, og som vi i stor grad tar for gitt. Dermed blir det også vanskelig å si noe om hva det er. Trond Berg Eriksen er professor i idéhistorie ved Universitetet i Oslo, og har skrevet boken *Tidens Historie* (1999). I denne boken ser

han nærmere på hvordan tiden har blitt oppfattet gjennom historien, innen ulike samfunnslag og fagdisipliner. Fra tidlig i historien forteller han om hvordan tiden har blitt behandlet som et filosofisk tema, hvor Platon oppfattet tiden som en syklus som var forbundet med himmellegemenes bevegelser, mens Aristoteles mente at tiden var ”noe målbart som kan telles” (T.B.Eriksen 1999:50). Om de senere filosofene skriver han at Kant for eksempel forklarte tiden ved blant annet å se på ”sansning”:

Når Kant taler om ”sansning”, tenker han både på en ytre sansning som oppfanger inntrykk fra rommet omkring, og en indre sansning som ordner det som allerede er mottatt, i en rekkefølge. Tiden er den indre sansningens form, slik rommet er den ytre sansningens form. (T.B.Eriksen 1999:193)

Tiden har altså blitt satt i sammenheng med bevegelse, tall og menneskets oppfattelse av det som omgir oss. Siden det er mange flere, og ikke bare filosofer, som har beskjeftiget seg med dette temaet, har tiden også blitt satt inn i mange andre forskjellige sammenhenger. Dette viser hvor mangfoldig, og samtidig uhåndgripelig, dette begrepet er. T.B.Eriksen presenterer i boken det han kaller for ”vesensspørsmålet”, nemlig spørsmålet ”hva er tid?”. Dette er et håpløst spørsmål å finne svar på, mener han og skriver: ”Jo nærmere man kommer vesensspørsmålet [...], desto mer uhåndgripelig og flyktig blir gjenstanden” (ibid.:7). Tiden blir på denne måten også et vanskelig begrep å jobbe med.

Etnologene Jonas Frykman og Orvar Löfgren skriver i boken *Det kultiverte mennesket* at ”Tiden kan sees som en naturlig biologisk rytme med fødsel og død, vekst og aldring som motpoler. Tiden kan oppleves som det skjelettet som skaper orden og oversikt i hverdagen [...]” (1994:19), mens sosialantropologen Anders Johansen skriver i boken *All verdens tid* at: ”I det daglige virke produserer vi en tid som er med på å avgjøre hvordan vi oppfatter våre liv, altså vilkårene vi lever dem under” (2001:12). Tiden blir på denne måten et slags overordnet struktureringsverktøy som vi benytter i hverdagen. T.B. Eriksen skriver at: ”Hva ordet ’tid’ betyr, avgjøres [...] også av tidens fremtredelsesformer i sosiale prosesser og anskuelige forestillinger” (T.B.Eriksen 1999:189). Dette betyr at tiden får forskjellige egenskaper i forskjellige situasjoner.

Samtidig viser sitatene at tiden på mange måter ikke eksisterer alene, men kun i sammenheng med noe annet. *Hverdagen* blir her et nøkkelord. Mennesker viser hvordan de oppfatter tid ut fra slik de strukturerer hverdagen sin. Ut fra dette fant jeg ut at den beste måten å konkretisere det abstrakte begrepet tid på, nettopp var å spørre informantene om hverdagen deres. Det som står i fokus er da hvordan hverdagen artet seg for dem da de var studenter, og hvordan den er nå, når studietiden er over og de har begynt å arbeide.

Sosiologen Marianne Gullestad skriver i boken *Kultur og hverdagsliv* (1993) at også ”hverdagen” kan være et vanskelig begrep å forholde seg til:

Hverdagslivet er et diffust begrep som har svært mange dimensjoner. Blant disse kan det identifiseres to som begge er like viktige. Den ene dimensjonen er *den daglige organisering av oppgaver og virksomheter*, den andre dimensjonen er *hverdagslivet som erfaring og livsverden*. Erfaringsdimensjonen forbinder hverdagslivet med kultur i vid forstand, forstått som fortolket virkelighet, holdninger og symboler” (ibid:18).

Hvis vi på denne bakgrunnen sier at tid har med erfaring og livsverden å gjøre, henger den subjektive tidserfaring sammen med den ”objektive” rammen som inngår i livsverdenen.

Tid er også et fenomen, og kan godt betraktes med et fenomenologisk blikk. Et fenomen er noe som framtrer i menneskenes *livsverden* eller hverdagsliv. Vitenskapsfilosofene Gunnar Skirbekk og Nils Gilje påpeker at fenomenologien ikke bare handler om å beskrive fenomenene: ”Det djupare siktet er å finne fram til dei vilkår i livsverda som mogleggjer nettopp denne livsverda, til dei meiningskonstituerande vilkår, dvs. til dei grunn-vilkår som er slik at denne livsverda ikkje lenger ville vere det ho er, dersom dei vart avskaffa” (1992:316). Livsverden blir på denne måten et grunnvilkår for tidsoppfattelsen eller tiden som fenomen. Filosofen Jon Hellesnes forklarer begrepet livsverden ved å si at ”Livsverda er ’det utematisk fungerande’, bakgrunnen, det vi til ei kvar tid tek for gitt” (Hellesnes 1988:90). Tiden står på denne måten som en del av vår livsverden, fordi den er med å strukturere hverdagen. Livsverden inkluderer også den

delen av hverdagen vi ikke tenker over. Dette forstår vi lettere dersom vi reiser til andre kulturer som har andre forhold til tid. I slike situasjoner vil man straks bli bevisst på denne forskjellen, og det vil sannsynligvis oppleves som en utfordring til vår egen tidsoppfattelse. I slike tilfeller vil vi bli bevisst på vår egen livsverden, på det vi tar for gitt.

I boken *The Social Construction of Reality* (1967) deler sosiologene Peter L. Berger og Thomas Luckmann samfunnet inn i en objektiv og en subjektiv virkelighet. Tid finnes i begge disse to virkelighetene, som objektiv og subjektiv tid. De skriver at ethvert individ må bli sosialisert inn i samfunnet for å kunne delta i det. "The beginning point of this process is internalization [...]" (Berger og Luckmann 1967:129). Dette forklarer de på denne måten:

[...] internalization [...] is the basis, first, for an understanding of one's fellowmen and, second, for the apprehension of the world as a meaningful and social reality. This apprehension does not result from autonomous creations of meaning by isolated individuals, but begins with the individual 'taking over' the world in which others already live. [...] and the world, once 'taken over', may be creatively modified or (less likely) even re-created (ibid.:130).

Tiden slik vi opplever den i vår livsverden er på denne måten noe vi har tatt til oss fra omgivelsene. Denne internaliseringen viser også at vår oppfatning av tiden er en overtakelses prosess som begynte for lenge siden. Siden både samfunnet og tiden forandrer seg, blir vi nødt til å "modifisere" oppfattelsen av tid i løpet av livsløpet vårt. Tidsoppfatningen vår blir på denne måten også noe vi tar til oss fra omgivelsene, og som gjør at vi igjen modifiserer omgivelsene. Dette viser at vi forholder oss til tid på flere nivå.

Sosiologen Charles Tilly skriver i artikkelen *The Time of States*:

Time is an invention, the humanly-negotiated concordance of two or more sequences, any sequences what so ever. No single sequence establish a time, and no time exists outside of human convention. Despite its appearance of superhuman reality, time reeks of culture; it centers on shared understandings

about relationships among sequences. Time therefore changes as shared understandings and choices of sequence change (1993:2-3).

Uten denne felles forståelsen om tid, hadde vi ikke hatt mulighet for å samhandle med hverandre, slik vi gjør i dag. Denne todelingen mellom den individuelle og den kollektive tiden har fått flere betegnelser: T.B.Eriksen betegner dem blant annet som konkret og abstrakt tid (1999:108ff). Denne konkrete tiden, som også kan betegnes som ”opplevd tid”, er tilsvarende det Kant kalte for en ”anskuelsesform”. ”’Anskuelse’ hos Kant er en oversettelse av det augustinske begrepet om *contuitus*, det vil si den måten vi oppfatter øyeblikket på til forskjell fra erindringen om fortiden og forventningene om fremtiden”, forklarer T.B.Eriksen (T.B.Eriksen 1999:192). Konkret tid er altså slik vi opplever tiden uavhengig av eller i forhold til klokketiden. Ut fra dette vil det derfor også være riktig å beskrive den konkrete tiden som ”subjektiv tid”, slik også T.B.Eriksen skriver i *Tidens historie*: ”De klareste forskjeller mellom mekanisk målt tid og opplevd tid er at den første er ensartet og objektiv, mens den andre er uensartet og subjektiv” (1999:17).

Av egen erfaring vet jeg at det ikke alltid er like lett å ha føling med klokketiden. Dersom man for eksempel sitter på et møte og ikke har noen klokke i nærheten, kan man godt ha en følelse av hvor lang tid møtet har vart, men man kan ikke være helt sikker. Det er fordi den indre ”klokken”, altså den subjektive tiden, ikke er så nøyaktig som den objektive klokken. Vi sier jo gjerne at ”tiden flyr når man har det gøy”, men det betyr jo ikke at klokken går fortere for det. Opplevelsen av tid stemmer altså ikke alltid overens med den offisielle klokketiden. På denne måten er disse to tidsdimensjonene ofte i uoverensstemmelse med hverandre. I boken *Lærerarbeid og skolekultur*, kaller sosiologen Andy Hargreaves denne uoverensstemmelsen for tidens ”fenomenologiske dimensjon”:

Det er også et annet aspekt ved den subjektive tid, som ikke ligger i selve konstitusjonen av tiden, men som løper ved siden av og i strid med den objektive tidens ordnede, linære struktur. Vi kan kalle det tidens *fenomenologiske* dimensjon. Det er en dimensjon der tiden er subjektiv, tiden leves, den har en indre varighet som er forskjellig fra menneske til menneske. Et menneskes indre tidsopplevelse kan stå i strid med det som uret viser, og tiden kan ’fly’ eller ’snele seg’ av sted i forhold til urviserne. Forskjellige personer kan også ha ulik

tidsfornemmelse. Tiden går ofte med forskjellig hastighet for oss og våre medmennesker (Hargreaves 2000:109).

Disse begrepene er viktige i forbindelse med analysen av intervjumaterialet. I tillegg er de også sentrale når jeg skriver om overgangen fra det førmoderne til det moderne samfunnet.

2.2 Kildetilfang

Først og fremst består kildene mine av fem intervjuer. Fire av informantene er i dag i arbeid, mens den femte er arbeidsledig. Felles for dem alle er at de har vært i en studiesituasjon, enten på universitets- eller høgskolenivå, og at de har opplevd overgangen til å bli arbeidstaker eller arbeidsledig.

Jeg har valgt å anonymisere informantene. Derfor har de fått fiktive navn. I tillegg har opplysninger som jeg har vurdert som avslørende eller sensitive enten blitt endret eller utelatt i oppgaveteksten. Alle intervjuene ble tatt enten hjemme hos meg eller hjemme hos informantene, bortsett fra ett som ble tatt på et seminarrom på Sydneshaugen skole i Bergen. Informantene fikk selv velge sted. Det som var viktig, var at de ikke ble ”forstyrret” av et ukjente omgivelser, men følte seg komfortable. På denne måten håpet jeg å få mest mulig informasjon. Det fungerte bra, og informantene hadde veldig mye å si.

2.3 Informantpresentasjon

Lisa er cirka 30 år gammel og har en sønn på elleve år. For tiden arbeider hun som lærer på en videregående skole. Det har hun nå gjort i to og et halvt år. I tillegg til en cand. mag. grad, har hun et halvt hovedfag. Etter at hun tok pedagogisk seminar, som gjorde at

hun kan undervise, begynte hun å arbeide. Dette gjorde at hun valgte å ikke fullføre hovedfaget. På fritiden er Lisa blant annet leder for en ungdomsforening.

Vemund er cirka 25 år gammel og er gift med Maria. Han er utdannet musikkpedagog, men jobber på forskjellige steder. Arbeidet består blant annet i å undervise i sang ved en musikklinje på en videregående skole, og å dirigere et korps. Forberedelser til de forskjellige jobbene gjør han hjemme, hvor han har hjemmekontor. Konen Maria har en arbeidssituasjon med faste arbeidstider å forholde seg til. Dette står i kontrast til slik Vemund selv arbeider. Utdannelsen har han tatt både ved universitet og høyskole. Dermed har han gjort seg forskjellige studieerfaringer.

Hanne er cirka 25 år og er utdannet sykepleier. Hun har allerede jobbet som dette i tre år. Å arbeide som sykepleier innebærer at hun jobber turnus. Dette gjør at hun ikke alltid har ”vanlige” arbeidstider, altså at hun er på jobb fra åtte til fire. Hanne er samboer.

Eirin er cirka 30 år og har en universitetsutdannelse. Da hun begynte på hovedfag, begynte hun samtidig å arbeide ved siden av studiene. Dette gjorde at hun ikke fullførte hovedfaget. I dag arbeider hun i en bokhandel. Dette har hun holdt på med i snart sju år. Det ene året hadde hun stilling som daglig leder i en annen bokhandel, men sa fra seg dette, fordi tidspresset som fulgte med denne stillingen ble vanskelig å kombinere med familielivet. Hun hadde forskjellige fritidsaktiviteter da hun var student, men ble nødt til å oppgi disse da hun ble mor. Eirin er samboer og har en sønn, i tillegg til at hun i intervjuende stund venter barn nummer to.

Erik er cirka 25 år og har, i likhet med både Eirin og Lisa, også et uferdig hovedfag. I dag er Erik arbeidsledig, men har tidligere jobbet ved en fabrikk som blir drevet av Posten. Mens han studerte var han inne til siviltjeneste, og da arbeidet han i en barnehage. Han forteller at han lenge har drevet med organisasjonsvirksomhet på fritiden, og i situasjonen som arbeidsledig, har han gjort det til et slags ulønnet arbeid. Erik er samboer.

2.3.1 Om å orientere seg i informasjonsjungelen

De skriftlige kildene består av både bøker, artikler, avisartikler og internettsider. Å finne litteratur om tid var ikke noe problem, fordi det har blitt forsket på innenfor mange forskjellige fagkretser. Dessuten er det ofte et relevant aspekt ved forskning på andre emner. Foruten i kulturvitenskapen, dukker emnet tid blant annet opp i sosiologi, historieforskning, sosialhistorie, litteratur, antropologi og filosofi. Jeg befant meg etter hvert – ikke i et hav av tid – men i et hav av litteratur om tid. Dette gjorde at jeg måtte være selektiv i forhold til hva som kunne hjelpe meg i mitt problemområde. Litteraturen som benyttes til denne oppgaven kan, grovt sett, deles inn i to store kategorier. Den første kategorien tar for seg tiden i forhold til historien. Den andre kategorien kan kalles samfunnsteoretisk og handler om hvordan vi som mennesker forholder oss til tid i dagens samfunn.

2.4 Hastighet

Sosialantropologen Thomas Hylland Eriksen beskriver i boken *Øyeblikkets Tyranni* (2001) dagens samfunn ved å fokusere på hastighet. ”Historien om vår tid er akselerasjonens historie”, hevder han (T.H.Eriksen 2001:73). Dette er noe jeg har fått erfare i skriveprosessen. Da jeg begynte på hovedfagsstudiet var Universitetet allerede i gang med forberedelsene til å ta i bruk bachelor- og mastergraden. De som begynner å studere nå, vil neppe kjenne seg igjen i den studiehverdagen informantene beskriver. Den nye ordningen vil bestå av flere innleveringer og flere eksamener, noe som igjen gjør at dagens studenter har mindre av den friheten som informantene hadde da de studerte. Det er viktig å presisere at selv om studiesituasjonen har endret seg, og man kan lure på om intervjumaterialet allerede er gått ut på dato, er det likevel anvendbart i forhold til problemstillingen i denne oppgaven.

Dette betyr likevel ikke at temaet for oppgaven ikke er viktig. Tiden er noe som ligger dypt forankret i oss, både på det individuelle og det kulturelle planet.

3. Studielivet

3.1 Å være student

Det å være student innebærer mer enn bare å studere. I grove trekk handler det om at man må gå på forelesninger, lese et pensum og til slutt ta eksamen. I tillegg gir det muligheten for å ha en veldig sosial livsstil. Det arrangeres mye for studenter av medstudenter. I Bergen har studentene sitt eget hus, Kvarteret, som tilbyr et bredt spekter av aktiviteter. Her øver studentkor og -orkester, her spiser studentene middag, drikker kaffe og øl, det arrangeres debatter og foredrag og det spilles konserter. Man kan kanskje si at forelesningssalene og lesesalene representerer en side av studielivet, mens Kvarteret står for den motsatte siden. ”Studier er ikke *det man gjør*, men en del av den totale opplevelsesmenyen som utgjør et ungt, urbant og ubundet menneskes tilværelse”, skriver T.H.Eriksen (2001:152). Å være student innebærer på denne måten også at man er i besittelse av stor frihet til å bestemme over sin egen tid. For å kunne leve opp til begrepet eller tilstanden ”student”, må man derfor disponere tiden sin riktig. Da kan man rekke både å lese pensum, og å pleie de sosiale relasjonene. Ofte blir de sosiale relasjonene prioritert på bekostning av selve studiet. Det som da skjer, er at studenten må lese intensivt mot slutten av semesteret, for å klare eksamen.

3.2 Opplæring i tid

Ideelt sett skal man lage en plan for studiedagen, sette seg forskjellige delmål og hele tiden ha fokus mot hovedmålet, som er eksamen. I tillegg kreves at man er godt forberedt til både forelesninger og kollokviegrupper. Ragnar Hatlem har gitt ut boken ”Effektiv Læring – En lærebok i personlig effektivitet for studenter og andre som ønsker å lære mer

på kortere tid” (1991). På baksiden av denne boken står det blant annet noen ord om forfatteren: ”Forfatteren av *EFFEKTIV LÆRING* er utdannet ved Universitetet i Bergen, hvor han har studert fag som psykologi, nordisk, sosialantropologi, jus m.m. Det juridiske studiet ble gjennomført på halvparten av normert studietid, ved siden av fullt arbeid og husbygging.” Inni boken får man presentert ”koden” til hvordan man kan gjennomføre dette. Blant annet får man vite mer om hvordan man lager ulike planer (månedspaner, ukeplaner, dagsplaner), og ikke minst om hvordan man skal gjennomføre planene som legges opp.

Bjørn Ringom har også gitt ut en bok om studieteknikk. I boken ”Lær å lære – for bedre konsentrasjon, forståelse og hukommelse” (1990) presenterer han forskjellige knep en student bør kunne for å få mest mulig ut av studiesituasjonen. I introduksjonen til kapittel 2, ”Målsettinger og tidsplanlegging”, skriver han følgende:

Dette er et viktig kapittel. Mange mennesker lever i ørska, fordi de ikke kjenner hemmeligheten om å lykkes. Manglende målsettinger og viten omkring å lage målbare målsettinger er en av årsakene. [...] Likeledes er manglende forståelse og kunnskap om god planlegging en årsak til hvorfor mange ikke lykkes. Tiden somles bort. Man kommer ikke i gang. Et mål med dette kapittelet er å lære deg elementære regler omkring god dag- og ukeplanlegging, og hvordan du skal bruke disse i en læringssituasjon (ibid.:31).

Kanskje det ligger en motsigelse i dette. Forventningen til studentlivet er jo nettopp den ideoende friheten. I følge Hatlem og Ringom er dette en frihet som må tøyles gjennom studieplaner.

Sosiologen Hildur Ve hevder at skolen oppdrar barna slik at de blir forberedt på møtet med arbeidslivet. Hun kaller det for ”skolens skjulte pensum”, og det handler om en indirekte oppdragelse i tidsbruk:

Skolens forhold til tid kommer til syne på mange måter. Skoledagen er oppdelt i klare og oversiktlige sekvenser som kan settes opp i timetabeller. Elevene vennes til skillet mellom de ulike sekvensene ved at det ringes med en klokke for å signalisere henholdsvis timer og friminutt. Elevene lærer gradvis at fysiske behov

som sult og trøtthet må kontrolleres og tilfredsstillelsen må utsettes til friminuttene (Ve 1999:35).

Å være student ved et universitet eller en høyskole står i kontrast til denne typen skolegang. I grunn- og videregående skole er den ytre disiplineringen til stede i stor grad, slik Ve viser. Som student forventes det at man i stor grad legger opp et eget studieopplegg. Studieteknikkbøkene er ment å være et hjelpemiddel i denne situasjonen.

Ragnar Hatlem skriver at: ”Kjernen i EFFEKTIV LÆRING er at *effektivitet kan læres*. Det handler om å gjøre bruk av den tiden vi alle har til rådighet, og de evner vi fra naturens side er utstyrt med” (Hatlem 1991:13). På baksiden av boken står det i tillegg: ”EFFEKTIV LÆRING er en bok for deg som ønsker å få mer ut av livet. Hvorfor bruke syv, åtte eller kanskje ti timer dagen på studiene, når det er mulig å klare seg med halvparten, og samtidig få bedre resultater?”. Hatlem fokuserer på denne måten ikke bare på å legge opp et studieopplegg, men å legge opp et effektivt studieopplegg. Hensikten er å få tid til overs, tid til seg selv. Effektivisering og effektiv læring handler altså om å nytte tiden på best mulig måte. Dette betyr at tiden må nyttes for å kunne nytes.

For å oppnå denne effektiviteten, benytter både Hatlem og Ringom planlegging som et sentralt redskap. Hatlem hevder at ”Behovet for personlig planlegging øker med den frihet man har i studiesituasjonen” (Hatlem 1991:28). Friheten må ”tøyles”, slik at studiene ikke kommer i andre rekke. Ringom skriver det slik: ”I et studium er målene bl.a. viktige for *planleggingen av studiet generelt og dagen spesielt*. Helt ned på hver *lese- og studiesekvens* må vi planlegge. Hvis ikke flyter tiden av gårde, og vi får utrettet mye mindre enn det som er både ønskelig og nødvendig” (Ringom 1990:34-35). Effektivitet handler altså om å binde opp tiden i planer. Dette betyr igjen at studentene i slike situasjoner må forholde seg tett opp til den objektive klokketiden. Denne planleggingen vil dermed skape et visst tidspress som igjen simulerer en ytre disiplineringsfaktor.

Hvordan forholdt informantene seg til denne iboende friheten da de var studenter? Dyrket de den eller strukturerte de seg gjennom studieopplegg?

3.3 Informantenes studietid

Erik er den eneste av informantene som har benyttet seg av et studieteknikkopplegg. Til å begynne med hadde han et veldig stramt studieopplegg, som ble introdusert av Bjørn Ringom:

Da husker jeg at jeg startet med han der..på ex.phil. [...].Bjørn Ringom, [...] studieveileder. [...] han var jo litt skjellsettende første året, tror jeg, da, med å..han hadde sånn tidsplanlegger. Time for time. Hver eneste time i dagen var oppført, da. Så den brukte jeg faktisk..altså første halvår var jo ex.phil., så da var vi jo bare og vaset rundt og gjorde ingen ting og hadde ingen orden på ting. Men så skulle det bli orden, og da var det [...] historie grunnfag, jeg begynte på det, og det var helt sånn nazi-organisert fra min side, med sånne timeplaner med [markerer med hendene] lesing, seminar, lesing, lunch..sånn..og det holdt nesten på et halvt års tid med de greiene (Erik s.2).

Klokken er altså et sentralt element i denne situasjonen. Erik forteller at studiene i denne perioden fikk en tilsvarende form som et vanlig arbeid (Erik s.16). Likevel var det ikke særlig effektivt for hans del: "[...]det funket på den måten at det var jo..kroppen din var jo til stede der den skulle være, men det er klart at sånn tvangslesing var veldig lite effektivt. Så det var jo veldig lite effektivt sånn tidsmessig [...]" (Erik s.2). Etter hvert gikk han bort fra dette opplegget og valgte heller å lage sitt eget, som hadde en løsere form. Dette hadde ikke noen innvirkning på resultatene han fikk, hevder han (Erik s.3).

Hanne hadde ikke noen studieplan da hun studerte, men hun forteller at hun forsøkte å bruke klokken til å lage dagsplaner: "[...] jeg husker at vi satt og ja, jeg skulle lese det og det fram til klokka var det, sant, og så skulle jeg lese dét etterpå, men jeg husker at jeg klarte jo sjelden å holde det [...]" (Hanne s.22). I likhet med det studieopplegget som Erik brukte, var også klokken et viktig hjelpemiddel for Hanne. Det er derimot vanskelig å

gjennomføre slike opplegg, fordi den subjektive og den objektive tiden lett kommer i konflikt med hverandre.

Det virker som om det å disiplinere seg i forhold til noe utenfor seg selv, som den objektive tiden, byr oss imot fordi det gir en følelse av ufrihet. Hanne tok ikke denne planleggingen så alvorlig, forteller hun. Hvis hun ikke klarte å holde tidsrammen, gikk det bare utover henne og ingen andre. Nå, som sykepleier, tar hun det mer alvorlig, fordi hun har ansvar for andre mennesker (Hanne s.22). Som student, forteller hun at hun likte best å komme i gang tidlig om morgenen, for å unngå å måtte arbeide hele kvelden (Hanne s.23). Slik Hanne forsøkte å legge opp studiedagen, minner dermed om en vanlig arbeidsdag i yrkeslivet. Hun mener at studenter lett kan miste tid hvis de ikke er bevisste på når de har fri og når de har "arbeidstid" (Hanne s.27). Dette er det samme budskapet som studieteknikkbøkene proklamerer. Hvis ikke studietiden blir planlagt, kan det først og fremst være vanskelig å gjøre det bra til eksamen. I tillegg skal planene være til hjelp for å kunne oppnå fritid. Siden studenter ikke har fastlagte arbeidstider, har de heller ikke fastlagt fritid. Dette gjør at mange studenter er veldig bevisste på tiden. Alle informantene og flere studenter jeg har snakket med er veldig reflekterte på dette området.

Erik mener tiden han var student ikke var en statisk periode, men heller en utviklingstid. Han begynte studieperioden med et stramt studieopplegg, men gikk etter hvert over til en løsere organisering:

[...] Det første året så leste jeg veldig jevnt. Da var det liksom..hadde den tiden jeg skulle ha til repetisjon og sånn. Etter hvert så ble det jo mer at du ikke leste alt heller, sant. Du lærte deg strategiene for hva som skulle leses og hva som ikke skulle leses og alle de tingene der. Det var jo også en måte å disponere tiden på, sant, ikke gjøre alt. Så [...] det er litt sånn utviklingsprosess.. Men jeg har aldri vært sånn som liksom bare leser to uker før eksamen, liksom. Jeg har alltid drevet på og lest hele semesteret (Erik s.18).

Lisa forteller at hun også hadde en tilsvarende utvikling i denne perioden:

[...] når jeg tok forberedende, så var jeg...da var jeg litt sånn stresset, det var jeg, fordi at da jobbet jeg full tid fra 8-16 og så gikk jeg på forelesning om kvelden, og så var jeg veldig usikker på...hvilket nivå forventes...hvor mye forventes det ut av meg. Men etter at jeg hadde avlagt eksamen, den...ex.phil eksamen, da skjønnte jeg at dette takler jeg. Dette her er ikke noe problem. Så da slappet jeg av, og da slappet jeg gjerne litt for mye av det første året (Lisa s. 4).

Selv om hun ikke begynte studiene med studieplanlegging, slik Erik gjorde, opplevde hun likevel en form for ytre disiplinering. Det at hun var usikker på hvor mye Universitetet forventet av henne, gjorde at hun holdt en forholdsvis stram struktur på dagene. For Lisa var det et mål å unngå å ha et konstant tidspress. Dette gjorde at hun, straks hun ble klar over hvor mye Universitetet forventet, kunne slappe mer av. Utviklingen hennes gikk dermed, i likhet med Erik, også fra fast til en mer løsere organisering av studiene.

Et studium innebærer, fra Universitetet sin side, å ha langsiktige planer, hvor eksamen er det store målet. Friheten som følger med det å være student gav dermed Lisa mulighet for å slippe å ha et konstant tidspress, og heller være mer avslappet i forhold til studiene. Hun beskriver studiesituasjonen sin slik:

[...] jeg må si at jeg har vært en veldig avslappet student, da, og tatt ting liksom som de falt seg, og så hadde samme sånne hektiske perioder før eksamenene, men det er...en måte som fungerer veldig godt for meg. Jeg trenger å ha det avslappet. Jeg blir...jeg blir lett stresset av sånn her konstant tidspress hele veien. Hvis jeg har et langsiktig...mål, så vet jeg jo at innen den tiden så må jeg ha lest meg opp på det og det og det og... så det er klart at sånn før innleveringer av oppgaver og før eksamener, så hadde jeg en stressende periode, men det var en kortvarig stresseperiode. Og resten av året...det liksom det gikk av seg selv og...så jeg var på forelesninger. Hvis jeg nå en dag for eksempel forsov meg eller følte ”Åhh! Nei, jeg orker ikke i dag!”, så var ikke det noe problem, sant, og...en annen ting er jo at når du studerer, så er jo hovedaktiviteten din å lese. Og jeg er veldig glad i å lese, så jeg følte ikke alltid...altså det var ikke noen byrde...som sådan...å lese. Og det gjorde jeg når jeg følte for det. Jeg trengte ikke å sette opp en plan om at ok, fra 9-11 så skal jeg lese det faget og sånn. Det gjorde jeg aldri. Jeg leste det som jeg følte for å lese, og som sagt så fungerte det systemet utmerket for meg, altså [...]” (Lisa s.4).

Med denne utviklingen skaper både Erik og Lisa et visst balanseforhold mellom arbeidstid og fritid. De blir etter hvert klar over hvor mye arbeid som skal til for å oppnå

bra resultater, og kan dermed ta seg fri mer sporadisk enn i forhold til en studieplan. Den simulerte ytre disiplineringsfaktoren blir valgt bort til fordel for større frihet.

Dette er i tråd med oppfatningen av det å være student, men står i rak motsetning til opplegget studieteknikkforfatterne skisserer. Ringom skriver at det er viktig å ha den riktige mentale innstillingen til studiet: ”Som student betyr dette at du bl.a. *må* akseptere at det å være student er et heltidsarbeid. Du har en jobb å gjøre på lik linje med den jobb du skal gjøre senere i livet. Denne jobben har en arbeidstid på minst 40 timer pr. uke” (Ringom 1990:35). Ringom lager ikke noe forskjell mellom studielivet og arbeidslivet, slik informantene gjør. Tvert imot gir han uttrykk for at situasjonene er like. Det er likevel ikke den tradisjonelle ni til fire-jobben han sammenligner studiesituasjonen med. Han skriver at: ”Som student er du en slags *selvstendig næringsdrivende*” (Ringom 1990:35). Denne typen arbeid indikerer forskjellige ting. Blant annet handler det om å ha ubegrenset lang arbeidstid. Han skriver: ”Sammenligningen med en *selvstendig næringsdrivende* reiser spørsmålet om 40 timer arbeidsuke er nok. Svært få mennesker av denne kategorien har en så kort arbeidstid. Det er nødvendig å kjempe hele tiden, og jobben er i tankene dag og natt” (Ringom 1990:35). I motsetning til Ringom, er ikke Hatlem like streng på dette området: ”Meningen med denne boken er ikke å påvirke noen til å bli gledesløse strebere som kun tenker på egen suksess,” skriver han.

Tvert imot! Det handler om å skape interesse for kunnskaper og gleder over å lære. Og det handler om å få tid til overs. Med gode innlæringsmetoder og effektiv bruk av tiden kan drømmer bli til virkelighet. Rask kunnskapstilegnelse gir mer tid til fritidsinteresser, reiser og kjærlighet (Hatlem 1991:16).

Hans mål er derfor at studenten, ved hjelp av god planlegging, også skal oppleve å få tid til overs. Å bruke tiden på den mest effektive måten er ikke alltid like lett. Derfor krever gjennomføringen av studieplaner at man har god selvdisiplin. Det er et godt hjelpemiddel for studenter å sammenligne situasjonen sin med en arbeidssituasjon, for på denne måten å ”simulere” en slags ytre tidsdisiplinering, men ut fra det informantene forteller, er denne ytre disiplineringen noe de helst vil unngå.

I likhet med Lisa karakteriserer Eirin seg også som avslappet student. Hun hadde heller ikke noen form for studieplanlegging, men på samme måte som Erik ble hun også ganske selektiv når det gjaldt å lese pensumlitteratur: ”Jeg var ganske flink til å planlegge hva som [...] ville være interessant å få med seg og hva som ikke var interessant. Der har jeg sjelden bommet, for å si det sånn..”, forteller hun (Eirin s. 7). Selv om Hatlem også skriver at man på høyere nivå må ”[...] vurdere hvilke lærebøker, og hvilke deler av lærebøkene, som må læres spesielt godt, og hvilke du kan ta lettere på” (Hatlem 1991:53), er målet i utgangspunktet at alt skal leses igjennom og kunnes. Eirins måte å være effektiv på var dermed å velge bort uinteressant litteratur, og det hun mente var uinteressante forelesninger (Eirin s.8), for på den måten å frigjøre tid. Denne måten å organisere studiene på står i stor kontrast til den stramme planleggingen studieteknikkbøkene oppfordrer til. Eirin fikk tid til overs ved å være selektiv, mens studieteknikkbøkene mener at dette bør oppnås gjennom å bruke tiden effektivt.

For Vemund handlet det om å ha stor frihet om å være aktiv i fritiden. Han forteller at han heller ikke hadde noen studieplan, men lagde planer som koordinerte studiene og fritidsaktivitetene.

[...] jeg planla jo halvåret, for eksempel, med å se hvilke ting jeg skulle gjøre, hvilke ting jeg skulle være med på, reise vekk, seminarer og kor og så la..prøvde å legge det opp sånn at jeg så at jeg hadde tid til å lese og til å klare eksamener og alle sånne ting, da. Så jeg planla det jo sånn sett. Men jeg planla ikke sånn jevnt, jeg disponerte ikke sånn jevnt utover hele året, altså, som jeg kanskje burde ha gjort det (Vemund s.9).

Det finnes nok av oppfordringer om å være strukturert, både fra forelesere, studieveiledere og fra Lånekassen, men det virker som om det er lettere å dyrke den friheten man er i besittelse av enn å forsøke å disiplinere seg til å arbeide. Når man begynner på et studium, ligger konsekvensene av å ta det rolig ganske langt framme i tid. Å eventuelt stryke til eksamen er ikke noe man gjør før i slutten av semesteret. Derfor virker det som om at skippertaket blir et håp og en hvilepute for mange studenter. Det som ikke har blitt gjort i løpet av de første månedene, kan tas igjen under skippertaksperioden. Studentene får på denne måten et ganske ujevnt forhold til

kategoriene arbeidstid og fritid. Mengden fritid er stor til å begynne med, men blir stadig mindre ettersom eksamen nærmer seg. Lisa forteller at det ikke bare var positivt å være i besittelse av denne friheten:

[...] jeg hadde alltid LITT sånn dårlig samvittighet for at jeg ikke leste mere enn jeg gjorde, men så visste jeg det at når det var en måned igjen til eksamen, så...da var det bare slutt på alt annet liv, sant. Da bare la jeg absolutt alt annet til side og konsentrerte jeg meg om å lese og lese og lese og lese. Og det fungerte hver eneste gang jeg hadde eksamen. Jeg fikk karakterer som jeg kunne leve med og som jeg syntes var gode, og...sånn at jeg visste at ”ok, jeg burde ha lest mer, men det er ikke så farlig. Dette her klarer jeg likevel” (Lisa s.9-10).

Selv om hun hadde noe av denne dårlige samvittigheten som sa at hun burde lest mer, utsatte hun likevel å arbeide jevnt, for heller å ha en kort stressperiode mot slutten. På denne måten var kontrastene store i Lisa sin studentperiode. For det meste var hun avslappet og leste det hun følte for, mens den siste måneden lukket hun seg inne og tok en skippertaksperiode. I likhet med Lisa satte også Vemund sin lit til skippertaket mot slutten av semesteret. ”[Jeg var] dårlig på å organisere studietilværelsen – altså sånn at jeg leste jevnt og trutt pensum hver eneste dag fram til årets slutt. Jeg beregnet det mer sånn at jeg skulle ha et par uker helt på slutten hvor jeg ikke hadde noe å gjøre og kunne lese masse”, forteller han (Vemund s.9). På denne måten brukte de begge tiden på forhånd til å ha mye fritid, istedenfor å gjøre det omvendt. Fritid blir på denne måten ikke en belønning, eller noe de gjør seg fortjent til. Likevel forteller de at denne fritiden ofte får en viss bismak i form av dårlig samvittighet. Erik forteller at han heller ikke slapp unna denne følelsen, selv om han etter hvert gikk bort fra det stramme studieopplegget til Ringom:

Men det har hele tiden vært sånn at klokken har vært til stede. Det har jo det. Man tenker at ”ja, nå har dagen gått” og sånn.. Jeg synes i hvert fall at du får veldig mye dårlig samvittighet med å være student. Du går rundt med bittelitt dårlig samvittighet hele tiden. Så den klarte man jo aldri å befri seg fra. Men det ble jo en langt åpnere organisering etter hvert (Erik s.3).

Dette viser at selv om man ikke legger en plan for dagen, er man veldig bevisst på klokketiden. Selv om studenter i stor grad er herre over sin egen tid, kan de likevel ikke

være oppgaveorienterte. Grunnen er at klokken i seg selv er ”strukturerende” på den måten at den indikerer når man bør arbeide og når man bør ha fri. ”Strukturerende” vil dermed også si at klokken er disiplinerende og utøver en slags ytre disiplin.

Eirin forteller at hun gjerne studerte om kvelden. Dermed snudde hun opp-ned på den tradisjonelle rekkefølgen som i dag ligger nedfelt i hverdagen vår, og som klokken gir formaninger om. ”[...] jeg har egentlig alltid likt godt å lese seint på kvelden. Så sånn sett så har jeg sittet en del hjemme og lest etter at samboeren min gikk og la seg og sånn, så kunne jeg gjerne sette meg ned og lese. Han skjønnte aldri når jeg leste til eksamen” (Eirin s.9), forteller hun. Grunnen til at hun leste om kveldene, var at hun gjerne benyttet dagene til å ha fritid.

B: Hadde du sånn..var du veldig strukturert på den måten at du gikk på skolen til klokken ni og var der til klokken fem og så gikk du hjem, eller..?

E: Ah, nei. Nei, nei, nei. Jeg var egentlig ganske flink til å skulke forelesninger og var ganske flink til å sulle rundt. [...] Jeg var veldig flink til å sitte på kafé og jeg hadde ganske mange video-dager i leiligheten til moren til venninnen min

B: [...] Men det er jo..det trenger jo ikke være negativt, da..

E: Eh..nei, altså det var et godt liv [...] Altså det er faktisk noe å se tilbake på med stor glede; å se at studiene mine gikk helt fint, [...] kan ikke akkurat si at jeg angrer på det.. Jeg føler ikke at jeg sitter igjen og ikke kan det jeg skulle kunne heller..

(Eirin s.8)

Dette viser at friheten som studentene innehar gir mulighet for å sjonglere med de faste kategoriene som ligger nedfelt i dagens moderne samfunn. Det går likevel ikke helt smertefritt. Den dårlige samvittigheten som informantene hadde viser at det ligger nedfelt noe i oss som heter rett og gal bruk av tiden. Dette er kanskje et resultat av den tidsdisiplineringen som Ve forteller om, og som grunnskolen fortsatt er med å bygge opp under. Mens grunnskolen gir barna en strukturert tidsoppdragelse, slik Ve hevder, er det opp til studentene å videreføre denne kunnskapen når de begynner på høyere utdanning.

Informantene benytter derimot anledningen til å forkaste de ytre disiplineringsfaktorene og heller gjennomføre studiene slik de selv ønsker.

Planene som Hatlem og Ringom mener skal være positive for studentene, blir oppfattet negativt. Grunnen til dette er at å legge opp en plan betyr å binde tiden. Planene oppleves som noe som går i utakt med kroppen og den indre tiden. Samtidig bryter de med forventningen til den friheten det innebærer å være student. Dette viser at informantene hadde som mål å være effektive studenter, men for dem handlet tidseffektivisering om å rasjonalisere studiene, slik at de oppnådde mest mulig grad av frihet.

3.4 Oppsummering

Studenttilværelsen kan innebære stor frihet, fordi man ikke alltid opplever noe press utenfra. Siden studenter har ansvar for egen læring, oppfordres de til å legge studieplaner. Studentene opplever stor frihet i forhold til denne situasjonen. Hatlem og Ringom mener at denne friheten bør tøyles gjennom studieplaner. Erik forsøkte Ringom sitt opplegg, men opplevde at de objektive planene kom i konflikt med hans subjektive forhold til tiden. Derfor gikk han bort fra det. Konflikten mellom den objektive og den subjektive tiden er noe som er gjennomgående for informantene. De fleste foretrakk derfor å ha en løsere organisering av studiehverdagen. Kategoriene arbeidstid og fritid blir på denne måten flytende, fordi informantene velger selv når de vil studere, og når de vil ha fri. Dette står i motsetning til Hatlem sitt studieopplegg, som streber etter å opprettholde disse kategoriene. Ringom sammenligner studiesituasjonen med situasjonen til en selvstendig næringsdrivende, noe som også gjør at kategoriene arbeidstid og fritid flyter, og han anbefaler å legge vekt på arbeidstid. De fleste informantene gjør helt motsatt og fokuserer på fritiden, eller fleksitid, som er en viktig del av studentidentiteten. Dette gjorde at de opplevde at den dårlige samvittigheten ofte var til stede. Konsekvensen av å fokusere på fritiden, var at de måtte ha en skippertaksperiode mot slutten av semesteret.

4. Over i arbeidslivet

Den danske biskopen Jan Lindhart og den danske folkeminnesamleren Anders Uhrskov skriver i boken *Fra Adam til robot* (1997) at "Arbejde er det som man ikke har lyst til. Det er en ældgammel tanke, som vi finder allerede i antikken, både den græske og den jødiske, og hvis indflytelse rækker helt op til den dag i dag" (ibid.:14). I Bibelen står det også at Gud sa følgende til Adam da han ble kastet ut av Paradis: "Med svette i ansiktet skal du ete ditt brød [...]" (1.Mos. 3:19). Ut fra dette kan man si at dagens holdninger til arbeid ikke er nye. Her ligger kanskje noe av årsaken til at studenter velger bort stramme studieplaner, og at de ofte heller foretrekker å nyte den friheten de har som studenter.

Når informantene snakker om overgangen fra studie- til arbeidssituasjonen, er det flere av dem som opplever at de som arbeidstakere må forholde seg til tiden på en annen måte. For Vemund handlet denne overgangen om at han kunne gjøre fritidsaktivitetene sine til arbeid. Derfor opplever han heller ikke overgangen til arbeid som så veldig stor: "Altså..på grunn av at jeg jobber liksom litt hulter til bulter, noe litt på morgenen og litt på kvelden og egentlig så jobber jeg veldig mye med det som jeg før hadde som fritidssysse, da. Så det oppleves ikke som noen sånn voldsom forskjell, det gjør det ikke, altså" (Vemund s.1). Selv ikke tidsmessig, mener Vemund at det er så veldig stor forskjell:

B: Men hvordan er opplevelsen av å ha tid til egendisposisjon som student og som..altså i en arbeidssituasjon så er det jo på en måte ikke din tid, opplever du det på noen måte, eller...?

V: Nei, altså...nei, egentlig ikke altså, fordi at når jeg jobber, da, så er det gjerne..så jobber jeg gjerne to-tre timer på en dag, sant, ...sånn som er fastlagt, ellers så kan jeg egentlig disponere dagen min nokså mye som jeg vil selv, altså. Da går det gjerne til forberedelser og til å skrive litt mailer og øve på litt musikk eller finne stykker som en skal bruke, eller..ja, rent praktiske forberedelser, og det er liksom...det er sånn som jeg gjør her hjemme og sånn, så det er ikke sånn...det oppleves ikke som om liksom arbeidsgiveren har lagt beslag på den tiden, selv om han har jo det.

(Vemund s.2)

Dette kan nok ha noe å gjøre med at han har hjemmekontor. Arbeidsstedet spiller en viktig rolle i forhold til arbeidstiden. Lindhart og Uhrskov skriver at:

Med til arbeidsbegrebet hører ofte, at man forlader sit hjem. De fleste former for arbejde foregår et annet sted end dér, hvor man bor. I de senere år er det ganske vist blevet almindeligt at mange arbeider hjemme, men vi har stadig svært ved at acceptere det som 'rigtigt' arbeide (Lindhart og Uhrskov 1997:13).

Vemund sin situasjon viser at det i tillegg gir en større frihet enn om han hadde hatt en ekstern arbeidsplass.

Hanne opplevde heller ikke overgangen fra student til arbeidstaker som så veldig stor, fordi hun hadde hatt praksis i sykepleierutdanningen. Det som var mest positivt med denne overgangen, var at fritiden som arbeidstaker oppleves friere:

H: [...] men samtidig det som er bra med å være i jobb, det er at når du har fri, så – i hvert fall nå – så føler jeg at da har jeg fri. Det er ikke noe jeg må ha lest fordi jeg skal ha eksamen om så og så mange uker eller at jeg burde ha begynt å jobbe på den oppgaven. Jeg har liksom fri, og det er veldig godt. Men selvfølgelig i begynnelsen når jeg begynte å jobbe, så tenkte jeg at jeg burde ha lest litt på det og så burde jeg ha lest på det, for det kan jeg ikke noe om, og liksom litt sånn..henger igjen i studiene [...] Men nå, etter hvert, så har en nå blitt litt mer "bedagelig" og er bare glad for at en har fri og legger jobben langt bak.

(Hanne s.6).

Hanne har, i motsetning til Vemund, en ekstern arbeidsplass. I tillegg har hun faste arbeidstider. Dette påvirker tiden på den måten at når hun ikke er på arbeidsplassen, har hun fritid. Til å begynne med hang studiesituasjonen litt igjen. Hjemmet var kanskje ikke et rent fritidssted da hun var student, fordi hun hadde mulighet for å arbeide med studiene. Tiden hennes blir i dette tilfellet delt i to, hvor hun har arbeidstid på arbeidsplassen og fritid når hun er hjemme. Hun har ikke noen mulighet for å ta arbeidet med seg hjem på noen måte. For henne er dette altså en kontrast til studiehverdagen:

Ja, da har du liksom alltid noe du skulle ha gjort i forhold til det faget du studerer, sant. Og også når jeg var i praksis som student, så hadde du oppgaver og du skulle lese til eksamen ved siden av, sant, så det også ble veldig travelt, men nå er det mer: jeg er på jobb og kan gå hjem igjen. Og så lenge jeg klarer å ikke begynne å tenke på pasienter og sånn når jeg er hjemme, da er det veldig greit (Hanne s.7).

På denne måten forblir de respektive tidene tilhørende de enkelte stedene. Dermed unngår hun også å få dårlig samvittighet når hun har fri.

For Lisa har den dårlige samvittigheten bare blitt sterkere etter at hun begynte å arbeide. Hun beskriver overgangen til arbeidslivet på denne måten:

[...] det var liksom det jeg gledet meg til når jeg skulle begynne å jobbe, sant, slippe å ha den der dårlige samvittigheten hengende over seg. "Yes right!", sant, [latter]! Det har jo bare blitt verre. Og det opplever jeg faktisk som utrolig skuffelse. [...] jeg takler for så vidt stress, men det er å hele tiden ha det hengende over seg at du burde gjort mer, du burde vært ferdig med det, du burde, du burde, du burde. Det er DET som stresser deg (Lisa s. 10).

Studietiden inneholdt korte stressperioder mens hun nå som lærer opplever et konstant tidspress, fordi det alltid er noe hun bør gjøre. I forhold til da hun var student har hun i lærersituasjonen også et ansvar for andre mennesker. Derfor blir kampen mot tiden større enn da det bare gjaldt henne. Ved siden av studiene jobbet hun først på et kontor og senere i en butikk, men hun mener at hun aldri før har opplevd stress på den måten hun gjør nå. I følge de eldre lærerne hun arbeider sammen med, vil det gå bedre om noen år, for da har hun innarbeidet flere rutiner (Lisa s.6). Da Lisa var student hadde hun som nevnt en utvikling hvor hun etter hvert ble kjent med hva som ble forventet av henne. Dermed kunne hun regulere arbeidsmengden ut fra dette. Noen tilsvarende utvikling har hun ennå ikke opplevd i læreryrket, forteller hun, men det er noe hun forventer – særlig ut fra det som de andre lærerne forteller. Tidspresset som Lisa føler på i dag blir, i følge de "gamle lærerne", redusert med tiden. Denne utviklingen går likevel saktere i jobbsammenheng enn den gjorde i studiene. Dette kan ha flere årsaker. En av dem kan være at hun i dag har flere delmål i tillegg til et langsiktig mål. Flere delmål gjør at tiden blir stykket opp i mindre biter. Dette står i kontrast til studiesituasjonen, hvor det er eksamen som er den store finalen – og den kommer som regel helt til slutt. En annen

årsak kan være at som student så arbeider man for sin egen del. I læreryrket er det andre som er avhengig av henne. Hun føler derfor et press utenfra.

Som det kommer fram av intervjuet, handler dette blant annet om at det er dynamiske mennesker som skal forholde seg til statiske timeplaner. Konflikten mellom den indre og den ytre tiden blir derfor også et problem i denne situasjonen. Da Lisa var student, kunne hun skyve stresset foran seg. I de tidligere jobbene hun har hatt, har hun heller ikke opplevd å ha så mange delmål som hun har nå. Dette får konsekvenser ved at hun opplever at det blir konflikt mellom fristed og arbeidsplassen.

[...] Det som er problemet med...med den jobben som jeg har nå, det er at du hele tiden går og bærer på det "Åh, Gud, nå har vi ikke gjort det, åh Gud, har jeg tid til å gjøre det". Altså...det ligger hele tiden...du tar med deg jobben uansett hvor du går hen, så tenker du...ja, du føler på en måte at du ikke har fritid. For det ligger liksom baki her og svirrer hele tiden hva jeg ikke har fått gjort [...] (Lisa s.9).

Eirin forteller at hun har hatt en tilsvarende erfaring som den Lisa hadde. Eirin gikk gradvis fra å være student til å bli arbeidstaker, så selve overgangen var ikke så brå for henne. Å jobbe i butikk innebærer å følge åpningstidene, noe som gjør at arbeidsdagen er over når butikken stenger. Dette gir et skarpere skille mellom arbeidstid og fritid enn om hun kunne ta arbeidet med seg hjem. Når hun forteller om overgangen fra student til arbeidstaker er det nettopp fritiden hun trekker fram:

[...] det er klart at du blir jo veldig mye mer bunden av å arbeide sånn sett, men på den annen side så har du jo fritid som er veldig..der du har fri, da. Det har du jo ikke som student. Du har jo alltid noe hengende over deg, noe du burde ha lest og noe du burde ha skrevet på og levert inn og sånne ting.. [...] (Eirin s.5).

Som arbeidstaker har hun hatt en periode hvor hun var daglig leder i en annen bokhandel. Denne jobben var helt annerledes, forteller hun, fordi hun følte at hun i denne stillingen fikk lite fritid:

[...] når jeg var daglig leder i en bokhandel, så hadde jeg med meg jobben hjem hele tiden. Både bokstavig talt og..jah.. Så jeg kunne sitte med papirarbeid og sånn langt utover natten av og til, fordi jeg aldri fikk unna det jeg skulle ha gjort

på jobb på dagtid, og så lå jeg våken om nettene og tenkte på jobben. Kvernet rundt i hodet mitt hele tiden: "Hvem skal jobbe i morgen? Hvordan skal jeg ordne det og hvordan skal jeg fikse ferien.."jah..i det hele tatt.. (Eirin s.13).

Dette står også i kontrast til studiesituasjonen hun hadde, hvor hun hadde mye større grad av fritid. "Det var [...] en av grunnene til at jeg sa opp den stillingen også, fordi at det ble for mye tidspress. Spesielt når jeg da skulle kombinere det med familieliv og..jah.." (Eirin s.2), forteller hun. Slik Eirin arbeider i dag har hun ikke mulighet for å ta arbeidet med seg hjem (Eirin s.13). Arbeidssituasjonen betyr for Eirin at hun altså har mer fri i fritiden også. Til tross for at hun nøt stor frihet da hun var student, var dette en tid som altså til tider var preget av dårlig samvittighet fordi hun burde gjort noe annet. Denne følelsen er borte nå.

Erik opplevde også arbeidssituasjonen som en kontrast til studielivet. Han forteller at han var borte fra studiene i ett og et halvt år, fordi han hadde siviltjeneste. Da jobbet han i en barnehage. Det han reagerte på da, var at han måtte stå opp til faste tider hver morgen, og at han måtte forholde seg strengere til klokken enn han hadde gjort som student (Erik s.3). Etter studiene begynte han å arbeide på en fabrikk Posten driver. Her forteller han at forholdet til tider var helt annerledes enn han var vant til:

E: [...] på den jobben var jo tiden helt ekstrem. Vi startet på jobben halv syv om morgenen og så var vi til klokka to. Halv syv til to annenhver dag, cirka. Så du følte jo at de hadde veldig sann tidskontroll, ved at arbeidstiden var så ubekvem. Og det tror jeg har litt med klasse å gjøre at du kan gi folk så ubekvem arbeidstid.. [...] det var jo forskjellige kulturer der også [på jobben].. Noen var sann at de syntes at livet forsvant, at de var der hele tiden, mens andre folk ville jo..det virket som om de ville være der mest mulig..men det var jo pengene, da. Tid ble penger, sant, og hvis du kunne være mye på jobb, så ble det penger...så det var jo store forskjeller.. Og så var det veldig sann..du fikk en enorm følelse av tid også, for det var rett og slett en god gammeldags fabrikk – altså en maskin som gikk hele tiden. Og hvis ikke den gikk, så kom jo sjefen og spurte hva som skjedde.. [...] Så tiden gikk jo rett inn i kroppen din på en veldig annerledes måte.

B: Det høres jo veldig kontrast ut til studentlivet, da, sann sett..

E: Ja, eller i hvert fall..tiden går i hvert fall i kroppen på en helt annen måte. Der går den mer som slit, mens i studenttiden gikk den jo litt i kroppen med litt dårlig samvittighet og sånn, kanskje..men det var helt annerledes.

(Erik s.5-6)

I likhet med Eirin følte heller ikke Erik at den dårlig samvittigheten var særlig til stede i arbeidssituasjonen. Nå er det verdt å merke seg at heller ikke han kunne ta jobben med seg hjem. Erik reagerer først og fremst på at han i arbeidssituasjonen måtte forholde seg mye mer til klokken enn han gjorde da han var student. I studieperioden gikk han jo bort fra studieopplegget til Bjørn Ringom, nettopp fordi han ikke ville være så styrt av klokken. I arbeidssituasjonen opplevde han ikke bare presset fra klokken, men også det at arbeidsgiver hadde makt over tiden hans så lenge han var på jobb.

Blant informantene er det bare Erik som henviser til klokken som et klassemessig maktmiddel. "Tidskontrollen" arbeidsgiveren hans utøvde da han jobbet på Posten opplevde han som nedverdiggende. Dette kommer særlig til uttrykk når han forteller om kampen om pausene. Da arbeiderne kjempet for å strekke fem-minutterspausene til ti minutt, kom det også tydelig fram at for arbeidsgiveren hans var arbeidstiden like dyrebare som penger:

E: [...] det var jo sånn at vi i tillegg til matpausen så hadde vi sånne fem minutter innimellom. Og da var det alltid strid mellom ledelsen og oss, da..om liksom vi kunne strekke pausen fra fem til ti minutter eller om den var akkurat fem minutter. Det var alltid en kamp. Og så var det liksom..så der var det jo tidspress, så jeg har følt at jeg har vært veldig styrt av klokken.

B: Men var det..var det slitsomt?

E: Det var helt forferdelig. Og så føltes det..ikke sant, det er jo det at det er slitsomt, men det betyr jo ikke all verden på kroppen, men du føler det..på en måte nedverdiget, da. Sånn at du føler at du har så [...] sinnssykt lite kontroll over ditt eget liv, at liksom to tre minutter det skal de liksom justere ned. Så jeg tror det var mye det striden dreide seg om. Om man egentlig hadde innflytelse i sin egen..[tid]

(Erik s.13)

I dag, som arbeidsledig, er ikke denne tidskontrollen så fremtredende for Erik lenger. Da vi skulle møtes for å foreta intervjuet, kom Erik litt for seint. Det var fordi han nå går uten klokke. Han mener at man alltid har en viss fornemmelse av hva klokken er. Dessuten er vi omgitt av klokker på alle kanter. På denne måten virker det som om han forsøker å løse seg fra den ytre disiplineringen.

Når jeg spør Erik om det å være arbeidsledig oppleves som en slags tredje dimensjon, i forhold til studier og arbeid, svarer han: "[...] den følelsen jeg har, den minner litt om studenttilværelsen, på mange måter, bortsett fra..nå har jeg dårlig samvittighet for at jeg må få meg en jobb istedenfor at jeg må ta en eksamen.. Men ellers så synes jeg det minner mye om hverandre" (Erik s.11).

Som arbeidsledig benytter han tiden til å drive med organisasjonsvirksomhet, noe han tidligere hadde som fritidsaktivitet:

E: [...] så det blir jo stort sett å ta turen ned på kontoret da, sånn i ni-ti tiden om dagen. Og så blir jeg der til middag og så stikker jeg ofte hjem.

B: Så..du bruker det til mer sånne fritids-ting?

E: Ja, du kan gjerne kalle det..det er jo mer sånn ikke-lønnet arbeid. Så jeg føler jo at jeg har nok å gjøre og det er til og med dager at jeg har blitt litt stresset også, [...] jeg har aldri helt skjønt det at folk er arbeidsledige, at de går veldig i et sånn vakuum, da. Det skjønner jeg ikke helt. Altså vakuum sånn i forhold til fremtiden, det er greit, men sånn tidsmessig, så er det ikke fullt..jeg føler ikke at det har vært noe vakuum.

(Erik s.11).

Det Erik sannsynligvis mener her, er at så lenge man går arbeidsledig, kan tiden oppleves som "tom", fordi man ikke har noe å fylle den med. Siden han er såpass engasjert i dette ikke-lønnede arbeidet, har han heller ikke problemer med å vite hva han skal fylle dagen med.

Å være arbeidsledig er i utgangspunktet en motsats til å være arbeidstaker. Grovt skissert kan man si det slik at de som er arbeidsledige har for mye fritid, mens de som har arbeid, ofte har for lite. Dette er selvfølgelig satt på spissen. De som har opplevd å være arbeidsledige kan gjerne påstå at det å være jobbsøker kan være et arbeid i seg selv.

Erik forteller at han gjør det frivillige organisasjonsarbeidet til en jobb, så lenge han er uten arbeid (Erik s.11):

E: Ja, det blir en slags jobb. Jeg måtte ha gjort det sånn, for en stund så var det sånn at det liksom fløyt over i hverandre, og da ble det litt sånn slitsomt til tider. Men jeg føler på en måte at det er en slags jobb, ja.. Så jeg prøver å koble ut og gjøre andre ting ved siden av. Det er jo litt avhengig av hvor du er, liksom, at jeg prøver å si at når jeg er på..den tiden jeg er nede på kontoret, den er jobb. Så når jeg ikke er der, da, så er det fritid.

B: Så det har med sted å gjøre?

E: Ja, veldig mye med sted å gjøre, ja.

(Erik s.12)

4.1 Fritid og fristed

Flere av informantene definerer fritid som den tiden de ikke er på jobb. I forhold til studietiden, opplevde Hanne det på denne måten:

[...] når en er student så er en ikke så opptatt av at ”nå jobber jeg” og ”nå har jeg fritid”. Så du er ikke så bevisst på når du har..eller..ja, nå [...] vet jeg når jeg har fritid. Det er på en måte et sånn avgrenset område, sant, men som student så har du på en måte ikke det klare skillet [...] (Hanne s.27).

Dette skillet har derfor blitt mye klarere for Hanne nå når hun har begynt å arbeide. Dette er for så vidt greit å forholde seg til for de av informantene som har fast arbeidstid og arbeidssted. Ut fra det som Erik forteller, er dette er tydeligvis også et viktig skille å

opprettholde. Siden Lisa ikke alltid kan skille mellom arbeidssted og fritidssted, slik Erik gjør her, definerer hun heller fritid som en tid hun selv bestemmer over:

[...] for meg i hvert fall så er fritid – det er tid hvor jeg kan gjøre akkurat det som jeg har lyst til. Enten det nå er å sette meg ned og se på tv, eller det er å sette meg ned og lese, eller om det bare er...bare å sitte og ikke gjøre noen ting. Altså sette meg rett ned med en kopp kaffe og så bare tenke. Det synes jeg faktisk er utrolig deilig å bare gjøre. Dagdrømme, for den saks skyld. Altså ha tid til å gjøre akkurat det som du har lyst til å gjøre der og da. Det er for meg fritid. Og hvordan jeg bruker den som sagt – om jeg gjør noe fornuftig som å strikke eller håndarbeide eller om jeg bruker den tiden på min sønn med å gjøre ting med han, det er noe annet, men da har jeg valgt å gjøre det, fordi at jeg føler for å gjøre det. Så det er fritid, altså. Og så om jeg tar husarbeidet, så er det fritid, fordi at jeg har tid og energi til å gjøre det. Ellers er det noe jeg...nå føler jeg at veldig ofte så er det noe bare fordi jeg MÅ jo gjøre det, sant (Lisa s.13).

Dette viser at Lisa kan oppfatte hjemmet som et fristed, hvis hun bare slipper å ta arbeidet med seg hjem. Så lenge aktivitetene er selvvalgt, og ikke noe hun ”må gjøre”, er det altså fritid. Det er da de aktivitetene hun gjør hjemme som avgjør om dette stedet er en arbeids- eller en fritidsarena. Når det blir vanskelig å skille arbeidstiden fra fritiden, blir det desto viktigere for Lisa å skape et skille mellom hverdag og helg, forteller hun. Da viser hun særlig til frokosten: ”Jeg står opp seint og koser meg, sitter gjerne to timer med frokosten og leser avisen og...fra første side, leser ALT, sant, fordi jeg skal føle at det er helg” (Lisa s.18). Dette blir dermed en kontrast til arbeidshverdagen. Da forteller hun at alt skjer veldig fort, og hun får ikke engang tid til å sette seg ned for å spise frokosten (Lisa s.17).

Hanne har den samme definisjonen av fritid som Lisa. Hun forteller at foreldrene driver en gård på hjemstedet. Når hun har ferie, reiser hun gjerne hjem og deltar i gårdsarbeidet. Likevel kommer det inn under kategorien *fritid*:

[...] når jeg reiser hjem til foreldrene mine, sant, så er det kanskje ting der jeg gjør som er på en måte en jobb [...], men jeg mener så lenge [...] den ikke [...] ligner i det hele tatt på den jobben jeg gjør til vanlig og får betalt for, føler jeg på en måte at det blir mer en fritidsaktivitet, fordi at det er så forskjellig, [...] jeg mener at fritid eller ferie trenger ikke..er ikke det å nødvendigvis å ikke gjøre noen ting, sant, og bare gå og dille rundt og..jah.. Det kan være noe konkret, det kan være et arbeid, det kan være en jobb, men at det må..det har ikke noe med den jobben jeg

gjør. For på den måten så kobler en av, og det tror jeg er veldig viktig. Når en har ferie, at en legger jobben godt bak seg og driver med noe helt annet (Hanne s.30).

På denne måten kan også arbeidsoppgaver framstå som en form for fritidsaktivitet, hvis de er selvbestemte. Hanne har likevel den fordelen at hun, i motsetning til Lisa, at hun kan skille mellom et arbeidssted og et fritidssted, siden hun ikke kan ta arbeidet med seg hjem.

Siden Vemund har hjemmekontor, har han også problemer med å skille arbeidstiden fra fritiden. Siden han ikke kan bruke stedet til å skille arbeidstid og fritid, er det Maria, ektefellen, eller venner som indikerer når arbeidsdagen er over: "[...] Det er jo på en måte et klart skille som for eksempel når Maria kommer hjem og sånn så er det på en måte..da er det ikke jobb. Så det som kan vente, det gjør jeg heller neste dag", forteller han (Vemund s.18).

De forskjellige aspektene ved tiden kan på denne måten endre seg ved at man enten skiller mellom et arbeidssted og et fristed, veksler mellom arbeidsoppgaver og fritidsaktiviteter på samme stedet (hovedsakelig i hjemmet) eller at man lar forskjellige personer avgjøre typen tid stedet innehar. For de fleste vil for eksempel familien indikere fritid hjemme, og kollegaene jobb på arbeidsplassen.

4.2 Oppsummering

Informantenes overgang til arbeid er forskjellig, alt etter hvilket yrke de er i. Vemund bestemmer mye over arbeidstiden sin selv, og opplever ikke noe særlig press fra arbeidsgiver. Han må derfor disiplinere seg selv, slik han også måtte som student. På grunn av at han har hjemmekontor, opplever han at det blir vanskelig å skille arbeidstid og fritid. Hadde han hatt en ekstern arbeidsplass, mener han at hjemmet hadde vært en klarere fritidsarena. Som sykepleier har Hanne et klarere skille mellom arbeidstid og fritid. Dermed opplever hun større kontrast til studieperioden enn Vemund. Som lærer har Lisa en ekstern arbeidsplass, men hun er også nødt til å ta arbeid med seg hjem. På denne måten har den dårlige samvittigheten blitt sterkere for henne nå enn da hun var student, fordi hun i dag i tillegg føler et ansvar for elevene sine. Dette gjør at hun har et konstant tidspress. Eirin har tidligere hatt en lederstilling, hvor hun måtte ta arbeidet med seg hjem. Hun opplevde at dette ble slitsomt både for henne og for familien, derfor gikk hun tilbake til den jobben hun har nå. I dag har hun klarere skille mellom arbeidstid og fritid, fordi hun ikke kan ta arbeidet med seg hjem. Dette betyr også at fritiden blir friere. Da Erik jobbet på fabrikk, opplevde han at klokken ble et mer sentralt element i hverdagen enn da han var student. Da han ble arbeidsledig opplevde han igjen stor frihet, men dette ble ubehagelig etter en stund, forteller han. Derfor gjorden han fritidsaktiviteten sin til en slags jobb. På denne måten simulerer han et skille mellom arbeidstid og fritid. Når informantene snakker om fritid, er det også viktig for dem at de kan skille fristedet fra arbeidsstedet. Lisa og Vemund har problemer med dette og må derfor skape denne kontrasten på andre måter. For Lisa handler det om hvilke aktiviteter som hun forbinder med fritid, mens Vemund benytter sosiale relasjoner for å oppnå denne følelsen. Når konen kommer hjem, transformeres hjemmet fra å være en arbeidsplass til å bli en fritidsarena for ham. En gjennomgående definisjon informantene har av fritiden, er at det er en tid med selvbestemt innhold. Dette gjør at fritiden godt kan inneholde arbeid, så lenge det ikke er det arbeidet de gjør til vanlig. Fritidskategorien blir på denne måten en allsidig kategori i forhold til innhold.

5. En historisk overgang

5.1 Fra sirkulær til lineær tid

Moderniteten er historien om den ubegrensede tillit til det nye som nytt. Opplysningstiden tegner bildet av et samfunn på marsj hvor de siste nyheter alltid betyr gevinster for rett, moral, fornuft og menneskelighet. Uten skrupler av noe slag tar man avskjed med det normintegreerte samfunnet hvor det fantes myter og riter som skulle sikre den evige gjentakelse av det samme (T.B.Eriksen 1990:119).

Denne evige gjentakelsen er en del av det gamle bonde- og fiskersamfunnet, altså i primærnæringene. Her var det naturen som bestemte både typen arbeid og til hvilken tid dette skulle utføres. Bonden måtte så og høste når naturen var mottakelig for det. Fiskeren måtte dra ut til de stedene hvor fangsten til enhver tid var å hente. Været spilte også en stor rolle for begge gruppene. Frykman og Löfgren har sett nærmere på bondens forhold til tid i boken *Det kultiverte mennesket* (1994), og de beskriver det slik:

Bondens tid var altså verken homogenisert eller mekanisk, den var i høy grad forankret i naturens rytme. Men det var neppe naturrytmen som skapte tiden i bondesamfunnet, det var bondens arbeid. Fordi produksjonen i så høy grad bygde på rytmen i naturen, på vekslinger mellom lys og mørke, kulde og varme, på vekstperioder, så kom arbeidsår og naturår til å overlappe hverandre (ibid.:20).

Å ha et arbeid hvor man må forholde seg til naturen, betyr at man også må forholde seg til ”naturtiden”. Det er den syklusen som naturen har og som indikerer en slags strøm av tid gjennom årstidene, og dyrenes syklus og behov. Frykman og Löfgren skriver at ”Koplingen mellom naturår og arbeidsår ga [...] bondesamfunnet en nærmest *syklisk* tidsoppfatning. Tiden ble rytmisk og repeterende, men framfor alt ble den ikke mekanisk. Tiden ble kort eller lang avhengig av arbeidets intensitet og karakter” (ibid.:21). T.B.Eriksen skriver i boken *Tidens historie* (1999) at ”Tiden var ingen abstrakt form i den førmoderne verden, men ble karakterisert gjennom hendelser som gjentok seg”

(ibid.:108). Tiden ble altså styrt av hendelser og arbeid som ble utført. Den engelske historikeren E.P. Thompson kaller denne typen tid for oppgaveorientert (1967:60).

Det moderne introduseres med inntoget av en ny arbeidsmåte, nemlig fabrikken og industriarbeidet. Mange av de som begynte å arbeide i den nye industrien, hadde tidligere arbeidet med fiske eller på gårdsbruk. Forandringen dette innebar gjaldt ikke bare arbeidsmåten, men også forholdet til tiden i arbeidet. Thompson skriver at overgangen til det industrialiserte samfunnet også fikk konsekvenser for blant annet yrker hvor arbeiderne drev egen virksomhet: Skomakere, skreddere, vevere, pottemakere, m.m. I det førmoderne samfunnet kunne de som opererte innenfor slike arbeidsformer bestemme mye over sin egen arbeidstid. I artikkelen gir han historiske beskrivelser av hvordan arbeidsrytmen i dette samfunnet var da:

The work pattern was one of alternate bouts of intense labour and idleness, wherever men were in control of their own working lives. On Monday or Tuesday, according to the tradition, the hand-loom went to the slow chant of *Plenty of Time*, *Plen-ty of Time*: on Thursday and Friday, *A day t'lat*, *A day t'lat*. The temptation to lie in an extra hour in the morning pushed work into the evening, candle-lit hours. There are few trades which are not described as honouring Saint Monday [...] (Thompson 1967:73).

Saint Monday, bedre kjent som *blåmandag* for oss, viser til at arbeiderne tok fri om mandagen for å komme seg ovenpå igjen etter helgens utskielser. En slik holdning til tiden var ikke mulig utover i det moderne samfunnet, fordi arbeidet hadde blitt industrialisert og mekanisert. Frykman og Löfgren skriver: "På 1800-tallet ble det skapt en produksjonsteknologi som stilte andre krav til tid og tidsbehandling. [...] Verken masseproduksjon eller masseadministrasjon er mulig uten at menneskers arbeid og liv koordineres og standardiseres, blant annet ved hjelp av nye tidsnormer" (1994:24-25). I følge T.B.Eriksen var klokken et av de elementene som brøt den førmoderne syklusen. Han skriver at "Den lineære tidsoppfatning river mennesket ut av naturens favntak. Først den lineære historien tilhører et annet regnskap og en annen logikk enn naturens kretsløp" (T.B.Eriksen 1999:63).

Uret, som tidligere hadde vært en pyntegjenstand, ble etter hvert en bruksgjenstand. Med det mekaniske urets uberedelse, gikk man fra å forholde seg til tiden som et sirkulært fenomen, til å være noe som gikk framover som på en linje. Thompson skriver at klokkenes inntreden i arbeidet også skapte en helt annen holdning til arbeidstiden

[...] a community in which task-orientation is common appears to show least demarcation between 'work' and 'life'. Social intercourse and labour are intermingled – the working-day lengthens or contracts according to the task – and there is no great sense of conflict between labour and 'passing the time of day'. [...] to men accustomed to labour timed by the clock, this attitude to labour appears to be wasteful and lacking in urgency (Thompson 1967:60).

At klokken ble tatt i bruk som et koordineringsmiddel hadde sin bakgrunn i at den nye industrien var tuftet på ideen om at tid var penger. Denne overgangen gjorde at menneskenes forhold til tiden ble snudd på hodet. Fra da av skulle ikke tiden følge handlingen, men handlingen skulle utføres innenfor en bestemt tidsramme. På denne måten ble det tiden som skulle strukturere arbeidsdagen, og ikke arbeidet. I tillegg til å strukturere skulle tiden også bli en av faktorene som var med og målte verdien av arbeidet. Fra nå av fikk arbeiderne betalt for tiden de var på jobb, og ikke for ikke selve arbeidet. T.B.Eriksen skriver: "Uten klokken, ingen timebetaling. Den kapitalistiske økonomien var avhengig av de nye mekanismene ikke bare for å opprette tidsdisiplin, men også som et nytt mål for arbeidet" (T.B.Eriksen 1999:116). I tillegg til en ny tidsoppfatning, innebar derfor den nye arbeidsmåten også et nytt forhold til penger. Denne nye økonomien gjorde tiden til en vare og man kunne i større grad enn før forhandle om den. Det var ikke lenger bare snakk om kjøp og salg av arbeidskraft, men også arbeidstid.

Thompson forteller i tillegg at dette problemet med tiden i bunn og grunn har med de nye økonomiske forholdene å gjøre:

Those who are employed experience a distinction between their employer's time and their 'own' time. And the employer must *use* the time of his labour, and see it is not wasted: not the task but the value of time when reduced to money is dominant. Time is now currency: it is not passed but spent (Thompson 1967:61).

De som var sine egne arbeidsgivere opplevde ikke et tilsvarende tidspress fra noen utenfra. For disse var det ikke noen stor forskjell mellom sin egen og andres tid. Industriarbeideren derimot, solgte deler av tiden sin. For å beholde jobben måtte han derfor se til at det var god kvalitet over det han gjorde, ellers var han ikke inntektsbringende for bedriften.

Å måtte arbeide etter klokken sto for mange i kontrast til den oppgaveorienterte ”naturtiden”. En av konsekvensene med det moderne tidsforholdet var at det oppstod et skille mellom arbeidstid og fritid, eller mellom ”’work’ and ’life’”, som Thompson skriver (1967:60). Termen ”fritid” er et forholdsvis nytt begrep, og derfor blir det riktigere å bruke termen ”life”, slik Thompson gjør her. Mens disse kategoriene i det førmoderne ikke hadde vært atskilt, ble de nå delt opp i to kategorier som ble regulert av arbeidsgiver. Det moderne forholdet til tiden var nok vanskelig å innordne seg for mange. Frykman og Löfgren beskriver de nye forholdene på denne måten:

Tydeligst møter vi den nye tidsdisiplineringen i fabrikkmiljøene som vokser fram på 1800-tallet. [...] Omstillingen var ikke lett. Klagene over arbeidernes mangel på punktlighet og vilje til å konsentrere seg om arbeidet er utallige. Folk sløser med den dyrebare tiden, de er giddeløse og late og mangler respekt for arbeidstidens krav osv. Arbeiderne har ennå ikke lært at arbeid og fritid er to atskilte størrelser! (1994:28)

Historisk sett innebar den nye industrien at arbeiderne måtte innordne seg etter et nytt system, og arbeidsgiver måtte sette i gang tiltak for å disiplinere arbeiderne inn i dette nye forholdet til klokketiden.

Sosiologen Max Weber skriver i denne forbindelse om holdningen som betegner ”tradisjonisme”. Denne holdningen er motstander av kapitalismens ”ånd”, altså jaget etter å stadig tjene mer penger:

Mennesket vil ikke fra ’naturens side’ tjene stadig mer penger, men ganske enkelt leve, leve slik det er vant til og tjene det som er nødvendig for å kunne det. Overalt hvor den moderne kapitalisme begynte sitt forsøk på å øke

'produktiviteten' i det menneskelige arbeid ved å øke intensiteten, støtte den på uendelig seig motstand i form av dette ledemotiv i det prekapitalistiske økonomiske arbeid (Weber 1995:30).

Det var den nye kapitalistiske og industrialistiske arbeidsmåten som la grunnlaget for at tiden, som man før hadde oppfattet som sirkulær, nå fikk et mer lineært preg. Denne nye arbeidsformen forholdt seg til tid på en annen måte enn tidligere. Dette krevde at arbeiderne måtte læres opp, ikke bare i arbeidsmåten, men også i en ny tidsforståelse. Hverdagen kom til å bli en helt annen.

5.2 Disiplinering og synkronisering

Tidsdisiplinering var ikke noe nytt som kom med det moderne samfunnet. Staten hadde tidligere gjennomført en generell tidsdisiplinering gjennom kirkekalenderen. Denne disiplineringen var likevel ikke så dyptgripende som klokke-disiplineringen i forbindelse med den nye industrielle arbeidsmåten, fordi den ikke gjorde direkte inngrep i bøndenes arbeidstid. Den regulerte heller hvilke dager de kunne arbeide på, ved å innføre helligdager. Bonden måtte dermed forholde seg til kirkekalenderen og de respektive kirketider. At denne disiplineringen ikke var så dyptgripende, eksemplifiserer Frykman og Löfgren når de skriver at bonden kunne oppleve å bli "ukevill" (Frykman og Löfgren 1994:24). Så lenge bonden ikke hadde noe annet enn en kalender å forholde seg til, som en ytre disiplinering, var det lett å miste oversikt over når det var hverdag og når det var helligdag, forteller de. Dermed stod bonden i fare for å utføre arbeid på dager som etter kirkekalenderen skulle være hviledag. Sosiologen Charles Tilly skriver om flere slike disiplineringer, og hvilke betydninger de hadde, ikke bare for Staten, men for hele Europa:

[...] two centuries ago or so militarily – and economically-induced changes in time as a medium helped bring Europeans into the era of strong states, which in turn produced new forms of influence over time. For two exceptional centuries European states and their extensions elsewhere succeeded remarkably in

circumscribing and controlling the resources within their perimeters, employing various forms of time-discipline as major elements of that mastery (Tilly 1993:5).

Den moderne tidsdisiplineringen fortøner seg dermed annerledes ved at enkelte individ må innordne seg en helt ny arbeidsrytme og tilegne seg en ny tidsoppfatning.

Et av de elementene som fungerte som tidsdisiplinerende i overgangen til det moderne samfunnet, er det Thompson beskriver som "[...] the coming of large-scale machine-powered industry" (Thompson 1967:71). Arbeiderne forstod etter hvert at produksjonen ville stoppe opp hvis de ikke var til stede. På samme måte som maskinen hadde en av og på-knapp, ville dette for arbeideren også oppleves som om arbeidstiden kunne bli slått av og på. Det var i hvert fall slik arbeidsgiveren ønsket at det skulle være. "Det er maskinen, og tilkoplingen av mennesket til maskinen som et rent 'vedheng', som mest virkningsfullt innterper tidsbevissthet hos arbeiderne", skriver Johansen (2001:318). Å nå målet om tidskontroll, selv ved hjelp av maskiner, skulle likevel vise seg å bli en tøff kamp.

Problemet var at arbeidstaker gjerne hadde det førmoderne tidssynet med seg inn i det moderne industriarbeidet.

I kapitalismens tidlige faser lot arbeiderne seg ikke så lett kue til punktlig oppmøte og til jevn og vedvarende innsats. Det var ikke uvanlig at de la seg til å sove når de var trøtte, gikk på vertshuset når de var lei av å slite, tok seg fri når de mente de hadde tjent tilstrekkelig (Johansen 2001:280).

Slike holdninger gjorde det vanskelig for arbeidsgiver å opprettholde en synkronisert arbeidsbesetning, noe som igjen kunne få økonomiske konsekvenser. Flere tiltak ble derfor gjennomført for å innordne arbeiderne i det nye tidsforholdet. Et slikt tiltak var at arbeidsgiver bygde fabrikkfløyte for å minne arbeiderne om arbeidstidens begynnelse og slutt, i tillegg til pausene i arbeidstiden. Stemplingsur ble etter hvert også vanlig. Arbeidsdagen var på denne måten lagt strengt opp. Thompson skriver om enda et tiltak, hvor det ved flere av de engelske fabrikkene på 1700-tallet var ansatt en person som hadde tittelen "the Monitor". Denne personen hadde som oppgave å passe på at de andre på fabrikkene ikke sluntret unna. Han forteller om en episode ved en av de engelske

fabrikkene, hvor "the Monitor" oppdager at noen av arbeiderne arbeider ut fra sine egne klokker. Disse klokkenene går annerledes enn fabrikkieierens klokke. Arbeiderne med egne klokker er etter hvert de første til å ta pause, og siste til å gå tilbake til arbeid. Dette gjør at klokkenene til arbeiderne blir konfiskert, og fra da av får de kun lov å forholde seg til den klokken som "the Monitor" har, og som igjen er stilt og kontrollert av en annen person, nemlig "the clock keeper" (Thompson 1967:82).

Det at fabrikkieieren konfiskerte arbeidernes klokker fikk konsekvenser på den måten at arbeiderne etter hvert mistet følelsen av tiden. Thompson refererer i artikkelen til nedtegnelser fra industrilivet i London som ble gjort rundt 1850. Her fortelles det at arbeiderne opplevde å bli tidsville, fordi det bare var sjefen som hadde klokke: "'There we worked as long as we could see in summer time, and I could not say at what hour it was that we stopped'", forteller en av informantene hans (Alfred i Thompson 1967:86). Dette gjorde det dermed lett for den som var sjef å manipulere tiden. Det var ikke uvanlig at arbeidsgiver skrudde klokken fram om morgenen og tilbake om kvelden. I tillegg kortet han gjerne ned på pausene til arbeiderne ved å ringe dem tilbake til arbeidet før hele pausetiden var gått. På denne måten ble arbeiderne snytt for egen tid. Her var det altså ikke bare kamp om timene, men også om minuttene. Erkjennelsen om at "tid er penger" lå til grunn for både benyttelse og utnyttelse av arbeiderne.

5.3 En ny tidsoppdragelse

Weber skriver at en viktig del av den asketiske protestantismen, fra det 17. århundret, handlet om å holde seg i arbeid. Det ble nemlig ansett som synd å kaste bort tiden: "Ikke lediggang og nytelse, men bare handling tjener, ifølge Guds utvetydige åpenbare vilje, til å gjøre hans ære større" (Weber 1995:104). Å ikke arbeidet ble derfor sett på som umoralsk. "Arbeidet er det spesifikke preventiv mot alle de anfektelser som puritanismen sammenfatter under begrepet 'unclean life' [...]" (ibid.). Arbeid hadde derfor lenge vært den mest fornuftige måten å bruke tiden sin på. T.B. Eriksen skriver at den industrielle

tidsdisiplineringen ikke bare berørte de voksne. Barna ble også berørt ved at man "[...] omskapte skolesystemet ved å innføre barna i en tidsbruk som tilhørte de voksnes verden" (1999:116). Livet skulle leves etter klokken, ikke etter naturen. Hargreaves henviser i denne forbindelse til Hamilton og Goodson som er skolehistorikere. De mener at "[...] moderne skolesystemer vokste fram som fabrikkliknende systemer for masseopplæring, utformet for å imøtekomme fabrikkenes og tungindustriens behov" (Hargreaves 2000:39). Noe av det viktigste barna lærte, var at tiden hadde et moralsk nivå. Man skulle verken sløse med sin egen eller andre sin tid, skriver T.B.Eriksen (1999:116). Dette moralske aspektet ved tiden handlet ikke lenger bare om menneskenes forhold til Gud, men også om deres forhold til de høyere samfunnsklassene. På denne måten fikk den moralske siden ved tiden en disiplinerende effekt.

Konsekvensen av tidsdisiplineringen som arbeidsgiver utøvde på arbeiderne sine, var at arbeiderne etter hvert tok til seg den samme regelen for arbeid som arbeidsgiver selv hadde. Thompson forklarer det på denne måten:

The first generation of factory workers were taught by their masters the importance of time; the second generation formed their short-time committees in the ten-hour movement; the third generation struck for overtime or time-and-a-half. They had accepted the categories of their employers and learned to fight back within them. They had learned their lesson, that time is money, only too well (Thompson 1967:86).

På denne måten ble ikke arbeiderne bare disiplinert inn i et nytt forhold til tid, de fikk også et nytt forhold til penger, og de ble bevisst på begge faktorene på en ny måte. Tid og penger ble to store kampsaker for fagforeningene som etter hvert oppstod. Likevel var det arbeidsgiver og den nye tidsoppfatningen som vant fram til slutt. Thompson konkluderer med å si at "In all these ways – by the division of labour; the supervision of labour; fines; bells and clocks; money incentives; preachings and schoolings; the suppression of fairs and sports – new labour habits were formed, and a new time-discipline was imposed" (Thompson 1967:90).

5.3.1 Effektivisering

Et viktig trekk ved den industrielle moderniseringen var at tiden ble delt inn i to separate kategorier. Sosiologen K. Roberts skriver i boken *Leisure in Contemporary Society* (2002):

Good human relations and job satisfaction are deliberately promoted only in so far as they contribute to efficiency. This means that opportunities to play, to do things purely for fun, for the intrinsic satisfaction, tend to be squeezed out of working life. They must be sought outside the workplace, in the after hours. Hence the modern division of life into work and leisure (Roberts 2002:2).

Dette viser både hvor skarpt skillet ble mellom arbeidstid og fritid, og hvordan arbeidstiden skulle være "ren". Arbeidsgiver bestemte over arbeideren i denne tiden og krevde at han brukte tiden riktig og effektivt. Hovedgrunnen for en slik holdning var den nye økonomien. I tillegg til at arbeiderne fra nå av skulle forholde seg til klokketiden, ble det også satt ned krav om at arbeidstiden ble brukt effektivt.

En naturlig følge av at fabrikkarbeid etter hvert blir en utbredt arbeidsmåte, er at arbeidsgiver ønsker å rasjonalisere enda mer. Til nå har kampen handlet om å tidsdisiplinere arbeiderne sine til å komme på jobb og å være på jobb i hele arbeidstiden. Fra omtrent 1860-tallet blir arbeiderne i Engelske fabrikker effektivisert (T.B.Eriksen 2001:326).

Effektiviseringen er på denne måten skrittet videre etter tidsdisiplineringen. Målet var å kunne produsere mer på kortere tid. Henry Ford tok derfor i bruk samlebåndet ved sine fabrikker for å gjøre produksjonen mer effektiv. Dette ble etter hvert et utbredt fabrikkement. Boyer et al. skriver i boken *The Enduring Vision* (1998) at denne produksjonsformen økte effektiviteten til den enkelte arbeider med hele 40% (ibid.:525). Men mens maskinene ble stadig mer effektive, hadde derimot menneskene sine begrensninger. I tillegg til utviklingen av maskiner og teknologi, som skulle gjøre arbeidet mer effektivt, ble det derfor også forsket på måter å effektivisere selve arbeideren. Frederic Taylor sin forskning la grunnlaget for utviklingen av den "vitenskapelige ledelsen" på begynnelsen av 1900-tallet. Her blir endelig den

menneskelige begrensningen tatt i betraktning. Historikerne Asle Sveen og Svein A. Aastad skriver om dette i boken *Verden 2* (1989):

Etter hvert ble prinsippet om den 'vitenskapelige ledelse' utviklet. Den bygde på ingeniøren *Frederic Taylors* teorier om rasjonell produksjon. Han mente at den menneskelige faktoren også kunne forbedres. Målet var å hindre at tid gikk til spille under produksjonsprosessen. For å få mest mulig effekt ut av hver arbeider ble det innført tidsstudier, akkordlønn og standardisering av arbeidsredskaper (Sveen og Aastad 1989:140).

Mens Ford og Taylor viste at mennesker og maskiner sammen kunne være meget produktive, illustrerer Charlie Chaplin i filmen *Modern Times* (1936) hvor uheldig denne kombinasjonen av mennesker og maskiner kunne være. Denne parodien handler om at skillet mellom de subjektive eller menneskelige faktorene og de objektive maskinene ble utvisket. Målet var å gjøre menneskene så maskinlignende som mulig, for nettopp å ha en effektiv produksjon. Sosiologen Arlie Russel Hochschild skriver i boken *The Time Bind* (1997):

When, in *Modern Times*, a speedup finally drives the Taylorized Charlie Chaplin crazy, he climbs into a giant complex of cogs and belts and is wound around a huge wheel. He has become part of the machine itself. How could he feel committed to a company that had turned him into a machine part? (Hochschild 1997:206).

5.4 Oppsummering

Overgangen fra det førmoderne til det moderne innebar at klokken fikk større utbredelse. Dermed ble den førmoderne og sirkulære ”naturtiden” utfordret av den objektive og mer lineære klokketiden. Mens arbeiderne i det førmoderne var handlingsorientert, blir arbeiderne i det nye industriarbeidet disiplinert inn i en klokkeorientert hverdag. Her kommer konflikten mellom den subjektive og den objektive tiden til syne, fordi mange industriarbeidere til å begynne med ikke var vant til å strukturere dagen etter klokken. Derfor måtte industriarbeidsgiveren gjennomføre disiplineringstiltak. I denne perioden blir tid og penger satt i sammenheng med hverandre. For arbeidsgiver ble det derfor viktig å ha strukturerte og disiplinerte arbeidere. At noen sluntret unna, betydde ikke bare tapt tid, men også tapte penger – for begge parter. Kimen til effektiviseringstankegang og akselerasjon ligger her. Selv om tidsdisiplinering ikke var noe nytt i denne perioden, var denne likevel av en annen art. Tidligere hadde det blitt foretatt kollektive disiplineringer i form av kirkekalendere og lignende. Konsekvensen av å ikke underordne seg det nye systemet kunne bety bøter eller, i verste fall, arbeidsledighet. Industriarbeidsgivere hadde likevel store problemer med å øve arbeiderne inn i dette nye tidsforholdet. Den asketiske protestantismen la grunnlaget for at tid var en gave fra Gud, og den måtte ikke sløses med. Dette ble videreført i skolesystemet, som etter hvert også tilpasset seg den nye industrien. Barna ble etter hvert oppdradd i det de voksne tidligere måtte disiplineres inn i. Med dette nye tidsforholdet oppstod det også et nytt klassesamfunn, hvor det var arbeidsgiver og ikke Gud som eide arbeidstiden. Det var ved denne overgangen at kategorien arbeidstid vokste fram. Arbeidstid innebar at arbeidsgiver bestemte over arbeideren i denne perioden. Siden tid var blitt penger, var det om å gjøre for arbeidsgiver å ha mest mulig effektive arbeidere. Ulike effektiviserings måter ble derfor tatt i bruk, og her blir menneskets samhandling med maskinen en sentral faktor. I tillegg ville man bestemme innholdet i fritiden for at arbeiderne skulle ha en ”sunn” rekreasjon, og være opplagt til en ny hard arbeidsdag.

6. En ny oppfatning?

Utbredelsen av uret gjorde at menneskene ble mer synkroniserte og disiplinerte, særlig i arbeidssituasjonen. Tiden og verden gikk fremover. Sosiologen Willy Guneriussen skriver i boken *Å forstå det moderne* (1999) at ”’Modernisering’ er for mange ensbetydende med framskritt” (1999:9). Ser vi dagens vestlige samfunn i forhold til det tidlige industrisamfunnet, er det lett å se at utviklingen har vært stor på veldig mange områder. Industriarbeid er likevel ikke noe vi har utviklet oss bort ifra. Når Erik forteller om jobben han hadde på Posten, er dette noe som vi kjenner igjen fra historien, både arbeidsformen og holdningen til tid. Guneriussen skriver at

Ordet ’moderne’ assosieres med mange forskjellige ting i vår tids kommunikasjon. [...] Ett trekk synes likevel å gå igjen i mange sammenhenger, og det har å gjøre med tidsperspektivet: Det moderne er det som er gyldig nå, og som samtidig er framtidsrettet og ikke opphengt i det gamle – i gårstdags idéer og moral, i vaner, «fordommer» og tradisjonelle praksiser. Moderne mennesker skal ikke være «hemmet» av tradisjoner. Man skal stille spørsmål ved alt det gamle og straks forkaste det som ikke holder mål. Dette er noe av bakgrunnen for at vitenskap og tekniske nyskapninger står så sentralt i den moderne mentaliteten. Det å bryte med fortiden – kontinuerlig – synes å være en slags felles undertone i mange diskurser om det moderne (Guneriusen 1999:9).

Til tross for at det fortsatt finnes spor av det tidlige industrisamfunnet, slik Erik har beskrevet, viser dagens moderne samfunn at vi på andre områder har utviklet oss langt bort fra den industrielle måten å forholde seg til tid på. Det moderne og lineære tidsperspektivet, som utfordret det sirkulære, gir inntrykk av en konstant bevegelse framover. At tiden går framover betyr mer enn bare at tiden går. Det innebærer også at den teknologiske utviklingen i samfunnet er en stadig pågående prosess. På denne måten er det mye, som Guneriussen også trekker fram, som kan få oss til å gi slipp på mange av de gamle tradisjonene.

Ser vi informantenes beskrivelser av sine hverdager i forhold til historien, er det flere elementer som viser at internaliseringen av kategoriene arbeidstid og fritid har gjennomgått endringer. Jeg vil videre se nærmere på noen av dem. Hvordan spiller den

stadige moderniseringsprosessen inn på forholdet vi har til kategoriene arbeidstid og fritid?

6.1 Rask og langsom tid

Når T.H. Eriksen beskriver bivirkningene av dagens samfunn, gjør han det på bakgrunn av kategoriene ”rask og langsom tid”. Han hevder at dagens samfunn, som han kaller for informasjonssamfunnet, er preget av akselerasjon:

Akselerasjonen påvirker både produksjonen av kunnskap og selve tenkemåten i den moderne kultur, og den angår derfor oss alle. Selv en arbeidsløs som har oseaner av tid å «slå i hjel», blir sugd opp av akselerasjonens bivirkninger i samme øyeblikk som han eller hun slår på fjernsynet eller åpner avisen (T.H.Eriksen 2001:187).

Senere skriver han at ”Alt som kan gjøres raskt, truer med å skvise ut alt som må gjøres langsomt. Som et resultat, skjer det gjerne at det langsomme blir oversatt – for ikke å si transformert” (T.H.Eriksen 2001::193). Akkurat hva langsom tid innebærer er noe uklart, men han antyder at ”Langsom tid er ikke det samme som mye tid. Det tar ikke mer enn noen minutter å lese og forstå et dikt av middels lengde og vanskelighetsgrad, men det må gjøres langsomt” (ibid.:196). Det er altså den store økningen og utberedelsen av informasjon som må ta deler av skylden for at den langsomme tiden taper terreng. At informasjonen går så fort, henger sammen med den enorme utviklingen av den digitale teknologien vi har hatt de siste ti årene. T.B.Eriksen skriver at

I tillegg til menneskets dødelighet, som alltid har gjort tiden til et knapphetsgode, er det krefter i det moderne samfunnet som er helt ekstatiske i sitt forsett om å utnytte hvert øyeblikk, ikke la et eneste tidsatom gå tapt. Det er en slags griskhet og gjerrighet på livets egen substans som man ikke vil gi fra seg uten at man må. Vi tenker oss gjerne at kvalitet i arbeidet har noe med hastighet og effektivitet å gjøre, men livskvalitet må nok hentes andre steder fra. Alle fellesskapsverdier krever at vi har tid for oss selv og andre. Fortrolighet, selvbesinnelse, kjærlighet og tillit kan ikke gro med stoppeklokker over seg, her er hastighet og effektivitet det motsatte av kvalitet (T.B.Eriksen 1999:237).

Langsom tid kan på denne måten oppfattes som en tid hvor den objektive tiden ikke har noe innpass. Dette sammenfaller til dels også med hvordan informantene definerer hva fritid er for dem, nemlig en tid med selvbestemt innhold. På denne måten opplever også informantene at langsom tid blir mangelvare. Det som er interessant å merke seg, er at det bare er de som har fleksible arbeidsformer som uttrykker dette savnet. Lisa og Eirin (da hun var daglig leder) uttrykker at arbeidet gjør at det blir vanskelig å finne tid til fritid.

Mange arbeidsgivere gir i dag arbeiderne muligheten for å kunne ta arbeidet med seg hjem. For de som har denne muligheten, har T.H.Eriksen kommet fram til en ”lov”:

Den nye fleksibiliteten fører til at skillet mellom arbeid og fritid umerkelig blir visket ut. Siden en av hastighetens lover går ut på at den raske tiden alltid vinner over den langsomme når de møtes, krever det liten fantasi å se at det vil være arbeidet som vinner over fritiden, og ikke omvendt, når de møtes på ett og samme sted. Dermed kan arbeidstagere faktisk være på jobb bestandig hvis de vil, eller hvis jobben krever det. Flere og flere har aldri *helt fri*. Selv når de er syke, svarer de da i det minste på e-post (2001:163).

At den raske tiden er dominerende viser seg ved at mange i dag søker etter den langsomme tiden ved å være effektive i bestemte situasjoner. Dette gjelder både for Lisa og Vemund. Han forteller blant annet at han forsøker å utnytte ”dødtiden”:

V: [...] det er sånn at jeg har gjerne vært hjemme hele dagen og holdt på med internett [...] og forberedt meg og sånn, og så..så begynner jeg å ringe når jeg går til bussen for eksempel, fra mobilen, fordi at da føler jeg at ok, nå har jeg tid som jeg ikke kan..som egentlig er bare sånn som jeg kan bruke til å ringe. Selv om det er mye..jeg kunne jo ha sittet her og ringt og betalt en tiendedel av prisen, liksom, så gjør jeg gjerne det når jeg går til bussen eller venter på bussen. Det er sånn typisk sånn dødtid, synes jeg. Å sitte på bussen eller stå på bussholdeplassen, det er sånn tid som er bare.. [bortkastet] på en måte (Vemund s.23).

Her melder behovet seg for å stadig fylle tiden med noe. På samme måte som tidligere, har denne effektiviteten også et moralsk aspekt. Før hadde man en tanke om at man ikke skulle sitte uvirksom. Ny teknologi, som mobiltelefonen og den bærbare pc, har gjort at det flere måter å være effektiv på. Han må på denne måten være effektiv, for at

kategoriene skal opprettholdes. Hvis ikke blir han nødt til å bruke fritiden til arbeid. Å være nødt til å fylle ”dødtiden” står i kontrast til Hanne og Eirin, som får fritid når dagen er over uansett. De trenger ikke jobbe unna for å rydde plass til fritid slik Vemund gjør.

Et moment ved det moderne, som Guneriussen peker på, er at moderne mennesker ”ikke skal være ’hemmet’ av tradisjoner” (Guneriusen 1999:9). Slik jeg tolker Guneriussen her, betyr ordet ”hemmet” i denne forbindelse, det samme som ”forsinket”. Et eksempel er e-posten som på mange områder har avløst brevposten. Dette gjør også noe med tidsoppfattelsen vår. T.H.Eriksen gir i *Øyeblikkets tyranni* (2001) et utdrag av postens historie. Han konkluderer med at vi i dag, med elektronisk post, har blitt mer utålmodige: ”På 1950-tallet kunne man kanskje få et svar fra Minnesota etter bare tre uker, med litt flaks. Og nå? Nå begynner vi å bli utålmodige etter svar omtrent et halvt minutt etter at vi har trykket på ’Send’-knappen på skjermen” (T.H.Eriksen 2001:82). Denne utålmodigheten går i tråd med det Hargreaves skriver om det postmoderne: “[...] postmoderniteten karakteriseres av teknologiske sprang som gjør at kommunikasjonen går på et øyeblikk, avstander blir uinteressante og tid blir et av de mest dyrebare goder i denne verden” (Hargreaves 2000:93-94). Dette viser at dagens moderne samfunn, enten man nå karakteriserer det for å være senmoderne eller postmoderne, ikke bare komprimerer rommet, men også tiden. Teknologien vi omgir oss med, gjør det mulig å kunne gjøre flere oppgaver samtidig.

T.H.Eriksen kaller dette for ”stabling”, som han mener er en bivirkning av at alt skal gå så fort i dag. Han skriver at stabling er “[...] det underlige faktum at mer og mer av alt mulig dynges oppå hverandre i stedet for å settes etter hverandre i en rekkefølge” (T.H.Eriksen 2001:17). Hildur Ve kaller dette for ”Teknisk rasjonalitet”. Hun skriver:

Teknisk *rasjonalitet* har effektivitet som grunnleggende målsetting eller verdi. Mennesker og maskiner skal sammen skape et størst mulig produkt ved minst mulig bruk av energi og tid. Dette krever blant annet at de enkelte arbeidsoperasjoner stykkes opp, og at det innføres måle- og kontrollmetoder både av menneske- og maskinarbeid som kan gi høy grad av presisjon og forutsigbarhet. Videre innebærer målsettingen at noen grupper setter seg inn i teknikk på en måte som skaper mulighet for å utvikle stadig mer effektive maskiner og måle- og kontrollmetoder, og at noen grupper betjener maskinene,

tilpasser seg deres tempo og funksjonsmåte og de måle – og kontrollmetodene de tekniske ekspertene utvikler til enhver tid (Ve 1999:29-30).

Den teknologiske utviklingen har gjort at vi i dag også omgir oss med maskiner og apparatet i hjemmet. I mange tilfeller er de utviklet for at forskjellige husholdningsoppgaver skal kunne gjøres på en lettere og raskere måte. Slik Ve sier her, innebærer slike apparater at man også må følge et visst tempo. T.H.Eriksen skriver at

Hastighet fører til krav om enda mer hastighet. [...] Når man vender seg til en bestemt standard på ett område, begynner man å betrakte andre områder med nye øyne. [...] Vi vil likevel ikke være fornøyde før nettsidene kommer opp *samtidig som vi trykker på knappen* (T.H.Eriksen 2001:97).

Utvikling av stadig nye og raskere metoder og hjelpemidler, i tillegg til muligheten for å kunne ”stable”, gjør oss ikke bare mer effektive. Denne effektiviseringen går stadig forttere. T.B. Eriksen hevder at ”Fornyelseshastigheten gir tidserfaringen et nytt preg av uberegnelighet” (1999:266), noe som gjør oss utålmodige. Som T.H.Eriksen skriver, fører det også til en forventning om at tiden blir brukt effektivt.

6.2 Tid og sted

Ut fra det informantene har fortalt om sine arbeidssituasjoner, kan de deles inn i to grupper. Den første gruppen er de som har faste arbeidstider og fast arbeidssted – det vil si at de ikke kan ta jobben med seg hjem. Inn under denne hører Hanne, Eirin (som bokhandler) og Erik. Den andre gruppen har mer flytende arbeidstider og skiftende arbeidssted. Her finner vi Lisa, Eirin (da hun var daglig leder) og Vemund. Disse to gruppene viser at det i de senere årene også har kommet mer fleksible yrker, noe som gir arbeidsformen et postmoderne trekk. Grunnen til det er at den løser opp de kategoriene som ble grunnlagt i det tidlige industrisamfunnet. Både Lisa og Vemund har i yrker hvor arbeidstid og arbeidssted var faste tidligere, men nå har også det tradisjonelle læreryrket blitt friere. Mens man i det moderne industrisamfunnet ble disiplinert inn i faste

kategorier, åpner flere arbeidsgivere i dag disse grensene. Det er altså muligheten for å kunne ta arbeidet med seg hjem, eller ut fra arbeidsstedet, som gjør at grensene mellom arbeid og fritid oppleves som uklare.

Sosiologen Anthony Giddens skriver at:

Alle førmoderne kulturer hadde måter å beregne tiden på. Kalenderen var eksempelvis et like karakteristisk trekk ved agrarsamfunn som oppfinnelsen av skriftspråket. Tidsregningen som lå til grunn for dagliglivet, i alle fall for flertallet av befolkningen, knyttet imidlertid alltid tiden til stedet – og var vanligvis upresis og skiftende. Ingen kunne angi tiden på dagen uten å vise til andre sosio-romlige merker: ”Når” var nesten alltid forbundet med ”hvor” eller knyttet til regelmessige naturlige hendelser. Oppfinnelsen av det mekaniske uret og utbredelsen av det til praktisk talt hele befolkningen (et fenomen som tidligst daterer seg tilbake til siste del av det 18. århundre) spilte en nøkkelrolle for atskillelsen av tid og rom. Klokka uttrykte en ensartet dimensjon av ”tom” tid, kvantifisert på en slik måte at den tillot en presis angivelse av ”soner” på dagen (for eksempel ”arbeidsdagen”) (Giddens 1997:21).

I det tidlige industrisamfunnet var kategoriene arbeidstid og arbeidssted nært knyttet sammen. Fritid var noe man kunne ha etter jobb, borte fra arbeidsplassen. I tillegg delte de også dagen inn i to deler. Rekkefølgen av disse delene er noe som tydeligvis fortsatt ligger dypt forankret i oss. Fortsatt assosierer vi begrepet ”arbeidsdagen” med et tidspunkt, cirka mellom klokken 0800 og 1700. I assosiasjonen ligger også at dette er en tid hvor man befinner seg på arbeidsplassen. Dette kommer blant annet fram når Hanne, som jobber i turnus, og Vemund, med sitt hjemmekontor, forteller om sine arbeidsdager. Vemund hevder at han sjelden klarer å oppfatte den tiden han er hjemme på formiddagen som fritid, ”selv om det kanskje er det” (Vemund s.15). Sannsynligvis blir dette vanskelig fordi det er to faktorer som påvirker denne oppfattelsen. Siden Maria og vennene hans er på jobb, er det ikke noe til stede som indikerer fritid. Denne tiden han befinner seg hjemme er dessuten midt i ”arbeidstiden” for de fleste arbeidstakere. Enda et moment kan være det at han befinner seg både på arbeidsplassen og på fritidsstedet samtidig. De fleste indikasjonene som er til stede antyder derfor at det er arbeidstid og ikke fritid. Den generelle forståelsen av tid som ligger nedfelt i samfunnet, tilsier at fritid er noe man har

om ettermiddagen og kvelden. Antropologen Mary Douglas mener at slike mønster ligger nedfelt i den kollektive kulturen. Hun skriver at

Culture, in the sense of the public, standardised values of a community, mediates the experience of individuals. It provides in advance some basic categories, a positive pattern in which ideas and values are tidily ordered. And above all, it has authority, since each is induced to assent because of the assent of others. But its public character makes its categories more rigid. A private person may revise his pattern of assumptions or not. It is a private matter. But cultural categories are public matters. They cannot so easily be subject to revision (Douglas 1966:38-39).

Verken Vemund eller Hanne forteller at de har fått reaksjoner fra andre på at de har fritid om formiddagen. Deres problem er først og fremst det at det er vanskelig å enten oppfatte denne tiden som fritid, eller å bruke tiden til fritidsaktiviteter. For Vemund er problemet at han ikke kan skille arbeidsrom og frirom, mens Hanne sitt problem handler om det sosiale: "[...] det jeg merker nå, det er at når jeg jobber i turnus, så når jeg endelig har fri, så har kanskje ingen andre har fri, sant, når jeg har fri og overskudd til å gjøre noe, så er det andre som er på jobb" (Hanne s.9). Som Douglas skriver er dette noe som gjelder kollektivt og ikke bare individuelt. Å endre oppfatningen av begrepene arbeidstid og fritid viser seg på denne måten å være vanskelig for enkeltmennesker.

Det kan virke som at det var lettere for informantene å endre denne oppfatningen da de var studenter. Eirin forteller for eksempel at hun som student gjerne brukte formiddagen til å gjøre fritidsting (Eirin s.8) og at hun heller benyttet kvelden og natten til å studere (Eirin s.9). Fritiden var dermed ikke "sone" på dagen, som Giddens skriver, slik den er nå når hun er i arbeid. Sannsynligvis var en slik oppfatningen av kategoriene i denne perioden en del av selve konseptet "å være student". Dermed er det ikke individet som har en annerledes forståelse, men den kollektive studentkulturen. Å løsrive seg helt fra den tradisjonelle betydningen er likevel ikke mulig. Dette kommer fram når noen av informantene forteller at studieperioden deres var preget av dårlig samvittighet.

I dagens moderne samfunn opplever mange arbeidstakere at også arbeidsstedet og fristedet blir uklare arenaer. Dette er noe Lisa legger vekt på. Siden hun må ta rettarbeid

med seg hjem, opplever hun at hun ikke klarer å slappe av hjemme. Mange arbeidsgivere legger i dag forholdene til rette for at arbeidstakeren skal kunne gjøre alt eller deler av arbeidet hjemme. Et eksempel på dette er det amerikanske firmaet Homejobs som formidler stillinger som kan utføres hjemmefra: "By providing the most comprehensive resource available, HomeJobs.com has helped over 6 million people over the past 22 years fulfill their dream of independence", skriver de på hjemmesiden sin (www.homejobs.com, 12.09.04). Ennå er nok ikke dette den vanligste måten å arbeide på. Ingen av informantene har heller mulighet for å gjøre alt hjemme. Likevel viser dette at samfunnet utvikler seg mot en nærmest total oppløsning av de gamle kategoriene arbeidssted og fristed. De opphører ikke å eksistere, men får nytt innhold. Her spiller teknologien en stor rolle. Den nye digitale teknologien ikke er nemlig ikke avhengig av rom. Datamaskiner som har støtte for trådløs tilkobling til internett, trenger ikke lenger ankre seg fast i veggen med en nettverksplugg. Dette gjør at arbeidsstedet kan være hvor som helst, så lenge det finnes et tilgjengelig trådløst nettverk. Arbeidstiden blir på denne måten løst fra rommet.

Et motsatt eksempel er at enkelte arbeidsgivere i dag også prøver å legge til rette for at arbeidstakere skal kunne kombinere arbeidstid og fritid på en effektiv måte. I Dagbladet 5. april 2004, skriver Rønnaug Jarlsbo om denne nye effektiviseringsformen:

I Oslo kåres bladet KK til landets beste arbeidsplass. Der kan arbeidstakerne løpe på jobb selv om unger og andre vanskelige hindre truer med å synke dem. Arbeidsgiver stiller med barnepleier, lekerom og – hvert øyeblikk – handlehjelp. Siste geniale hjelpemiddel for dem som er redde for å sakke akterut i arbeidslivsløpet: Profesjonell assistanse sørger for at du fordeler kreftene optimalt mellom jobb og hvile (Dagbladet 05.04.2004).

Det er verdt å legge merke til at arbeiderne her får "profesjonell assistanse" for å klare å opprettholde skillet mellom arbeidstid og fritid, for med slike løsninger blir det sannsynligvis enda vanskeligere å skille kategoriene fra hverandre. Her ser vi en tendens til at familie- og fritidskategorien blir flyttet inn i bedriften. Med en slik utvikling kan man stille spørsmål om hvor lenge kategoriene arbeidstid og fritid er dekkende nok. Kanskje man etter hvert må utvikle nye begreper. På den andre siden viser informantene

hvor dypt denne delingen ligger, og hvordan de stadig strukturerer hverdagen sin etter disse kategoriene. Det at det blir problematisk for folk at disse kategoriene blir uklare, viser bare at vi fortsatt er avhengige av dem.

Ser vi hvordan Lisa forholder seg til muligheten for å kunne ta jobben med seg hjem og hvordan Eirin reagerte på det da hun var daglig leder, kan det være grunn til å sette spørsmålstegn ved den uavhengigheten HomeJobs.com tilbyr. Selv om målet er å oppnå større frihet, viser det seg at så lenge kontrastene mellom arbeidssted og fristed ikke er til stede, vil arbeiderne heller oppleve det som tap av frihet og uavhengighet. Det er derfor ikke gitt at vi får mer frihet og fritid av at arbeidssted og arbeidstid er flytende, i mange tilfeller er konsekvensen det motsatte.

I boken *The Time Bind* (1997) studerer Hochschild arbeiderne ved en amerikansk bedrift og hvordan arbeidsstedet og arbeidstiden påvirker de hjemlige forholdene. Hun skriver at mange foreldre effektiviserer tiden de har hjemme, for å kunne få litt mer fritid.

To be efficient with whatever time they do have at home, many working parents try to go faster if for no other reason than to clear off some space in which to go slowly. [...] As time becomes something to 'save' at home as much as or even more than at work, domestic life becomes quite literally a second shift [...]" (Hochschild 1997:212).

Når Giddens forteller at uret var med å skille tiden fra rommet, viser også informantene at dette fortsatt er tilfelle for noen yrkesgrupper. Tidssonene som han refererer til har for andre yrkesgrupper i dagens moderne samfunn opphørt. Grunnbetydningen er derimot fortsatt til stede. Mens det var uret som tidligere spilte en nøkkelrolle for atskillelsen av tid og rom, kan man i dag si at datamaskinen og mobiltelefonen spiller en nøkkelrolle for sammenføyingen av arbeidssted og hjem, arbeidstid og fritid. Slik Hochschild opplever denne konsekvensen, er at det stadig er arbeidstiden som vinner over fritiden. På samme måte hevder T.H.Eriksen at den raske tiden alltid vinner over den langsomme. Fritid blir på denne måten en like mangelfull og ettertraktet tid som den langsomme.

6.3 Fritid og moderne tidsdisiplinering

I det tidlig moderne industrisamfunnet hadde arbeiderne lange arbeidsdager, og det var ikke rom for det som vi i dag kaller fritid. Det fremkommer likevel av de historiske tekstene (Thompson 1967 og Johansen 2001) at arbeiderne til å begynne med gjerne tok seg fri når de hadde ”fått nok” eller følte de hadde tjent nok for en stund. Denne stjålne ”fritiden” kunne bli brukt til å drikke opp pengene de hadde tjent. Den tidsdisiplineringen som arbeidsgiver utøvde var derfor ikke bare for å tyne mest mulig ut av arbeiderne sine, men det var også et mål at arbeiderne skulle læres opp til å bruke tiden riktig. Ble denne tiden brukt på feil måte, kunne det gå utover kvaliteten og effektiviteten på det arbeidet som skulle utføres dagen derpå. Roberts skriver at ”Employers struggled to discipline workforces that continued to recognize ‘St Monday’ and annual ‘wakes’, and who spent their free time in debauchery rather than physical and mental recovery” (Roberts 2002:27). Dette ble sett på som feil bruk av ”fritiden”, som skulle være tid til rekreasjon.

Dette er noe som Inger Johanne Lyngø, som er universitetslektor i Kulturhistorie ved Universitetet i Oslo, også tar opp i artikkelen *Å komme bort fra byen til landlige omgivelser* (1993):

I 1919 ble kravet om 8-timers arbeidsdag innfridd. For lønnsarbeidere ble døgnet nå delt i tre; 8-timer arbeid, 8-timer hvile og 8-timer fritid. [...] Men det var ikke bare nok å gi folk fritid. For at fritiden skulle bli det gode den var ment å skulle være, måtte folk fylle denne tiden med meningsfulle aktiviteter (Lyngø 1993:21).

Hun forteller at dette ble en sosial sak, noe som Staten grep tak i. ”Arbeidsfolk måtte [...] ’læres opp’ til å bruke fritiden riktig” (ibid.:22). I denne perioden ble det viktig å engasjere arbeiderne, oppholde dem, slik at de ikke fikk anledning til å kaste bort verken tid eller penger. Hun forteller at Staten derfor stilte øyene Lindøya, Nakholmen og Bleikøya i Indre Oslofjord til disposisjon for at folk kunne bygge hytter der. Hensikten var å gi folk en sjanse til å komme seg bort fra byen og ut i naturen. Stiftelsen av Haugesunds Fjell-lag i 1905 hadde samme motivet som det Staten hadde med øyene i Oslofjorden noen år senere. På sine hjemmesider skriver de: ”Haugesunds Fjell-lag ble

stiftet som et ungdoms avholdslag med friluftaktiviteter som hovedformål” (<http://www.mamut.com/fjellaget>, 14.09.2004). Dette viser at man i tillegg til å invitere folk ut i naturen, også la forholdene til rette for en rusfri livsstil. Det ble viktig å holde folk på rett kjørl, særlig når de fikk tid til egen disposisjon. Derfor var det også viktig å skape gode holdninger tidlig i ungdomsårene. Det som er interessant i denne forbindelsen er at fritiden blir behandlet på samme måte som penger. For sin egen, og familien sin del, skulle man ikke sløse verken med tid eller penger. Fritiden skulle derfor ikke være altfor fri, men heller benyttes til meningsfull rekreasjon. Etnologen Liv Emma Thorsen skriver at

Å studere fritid, blir [...] også en innfallsvinkel til å studere hvordan moderniseringsprosessen har gått i utakt fram til i dag. Holdningene til tid og hvordan tiden skal brukes, stemmer ikke nødvendigvis alltid med en moderne rytme hvor døgnet veksler mellom arbeid, fritid og hvile. Dette viser at vi ikke forholder oss til tid, men til de handlingene som den fylles med. Tid kan brukes ”riktig” eller ”galt” (Thorsen 1993:59-60).

Denne tredelingen av døgnet er fortsatt utgangspunktet for oss i dag. Informantene viser derimot at det ikke er så kategorisk lenger. Yrker som tidligere hadde faste arbeidstider og arbeidssted opplever gjerne at kategoriene blir oppløst, fordi de kan ta arbeidet med seg hjem. Dette er noe Eirin, da hun var daglig leder, følte som ubehagelig. Lisa forteller at hun føler det alltid noe som burde vært gjort. På denne måten er fritiden ofte preget av dårlig samvittighet:

[...] jeg merker at jeg har større problemer med å slappe av nå. De gangene jeg slapper av nå, får jeg lettere dårlig samvittighet for at jeg slapper av, og jeg kan godt gå litt rundt og ”Gud!”, sant, det er alltid noe jeg burde ha gjort. Jeg klarer ikke å finne roen på samme måte som jeg gjorde før (Lisa s.25).

Eirin og Lisa sine forhold til fritid står på denne måten i kontrast til Erik og Hanne. Erik forteller at han helst vil ha noe å gjøre i fritiden, og ikke bare ligge og sløve på sofaen (Erik s.9). Erik sin beskrivelse av fritid er altså å være aktiv med en fritidsaktivitet. Hanne har det samme behovet, men opplever at det kan være vanskelig å få til, fordi hun jobber i turnus:

H: [...]i ett år så gikk jeg hver torsdag på franskkurs, og så gikk jeg hver torsdag i halvåret før på jazzballett og liksom bare sånn på gøy, da, for jeg synes det er gøy å gjøre noe helt annet enn det jeg gjør til vanlig. Men det krever litt energi å få organisert det, rett og slett.

B: Akkurat..men det er kanskje verdt det?

H: Ja, jeg synes det er kjempegøy å gjøre noe sånt – å ha noe fast også, for da føler du at du i hvert fall gjør noe utenom jobben.

(Hanne s.9)

Siden hun ikke kan ta jobben med seg hjem, har hun mulighet for å slappe helt av når hun er hjemme. Dette synes hun er behagelig, men det må ikke bli for mye, forteller hun:

[...] for jeg har jo ettermiddager hvor jeg har vært på jobb der jeg lager middag, spiser middag og så leser jeg litt – ett eller annet, aviser, bok, eller ett eller annet – og så ligger jeg halvveis på sofaen hele ettermiddagen. Men hvis det skjer for mye [hvis hun gjør dette for ofte], så føler jeg meg litt sånn..dårlig..ikke dårlig men liksom at jeg ikke er helt fornøyd med meg selv. At jeg burde ha..jah..[gjort noe annet] (Hanne s.15).

For Erik og Hanne er det viktig å bruke tiden aktivt. De snakker heller ikke om at de har dårlig samvittighet. Det virker som om de har en tradisjonell oppfatningen av tiden, hvor kravet var at man skulle være aktiv og ikke slappe for mye av. De har ingen grunn for å tenke på jobben i fritiden sin.

Akselerasjonen som preger samfunnet i dag krever ikke bare at tiden skal brukes fornuftig, men også at den skal brukes effektivt. Mens arbeiderne i industrisamfunnet hadde fri når de gikk hjem fra jobb, er det mange som i dag har mulighet for å fortsette arbeidet hjemme. Dette kan tyde på at akselerasjonen av samfunnet også har ført til at arbeidsmengden har blitt større per arbeidstaker, og at de er forventet å fortsette arbeidet hjemme. I enkelte deler av arbeidsdagen er det gjerne opp til arbeidstakeren å bestemme intensiteten av arbeidet, slik Lisa må. Vemund er også et godt eksempel på dette, fordi de forberedelsene han må gjøre før han drar ut, ikke er tidsbestemt av noen arbeidstaker. Det

er heller ikke forventet at han gjør disse forberedelsene på et bestemt sted. Mens arbeiderne i industrisamfunnet ble disiplinert til å befinne seg på et sted til en bestemt tid, gjelder ikke dette for alle yrkesgrupper lenger. I dag må man gjerne disiplinere seg selv til å legge bort arbeidet når man kommer hjem. Da informantene var studenter, unngikk de helst å måtte forholde seg til noen form for disiplinering. Konsekvensen hvis noe gikk galt, ville bare slå tilbake på dem selv. I en arbeidssituasjon må man forholde seg til andre mennesker, som gjerne er avhengig av at arbeidet blir gjort. Dermed kan man si at lojaliteten overfor kollegaer, eller andre som er avhengig av at arbeidet blir gjort, kan virke tidsdisiplinerende på arbeidstakeren.

Dagens moderne tidsdisiplinering er på denne måten ikke så direkte som disiplineringen som ble utført ved overgangen til det industrielle samfunnet. Da hadde disiplineringen et økonomisk motiv, og klokken ble brukt som en ytre disiplineringsfaktor. Siden arbeidstid og fritidskategoriene er så innarbeidet i dag, er ikke en tilsvarende disiplineringsform like nødvendig i dag. Dagens moderne disiplinering handler heller om å kunne fungere i en fleksibel arbeidssituasjon. At denne disiplineringen er mer vag enn den industrielle disiplineringen, betyr at det ikke finnes noe konkret ytre disiplineringsredskap, som klokken var. Man kan kanskje si det slik at arbeidsgiver gir den objektive tiden tilbake til arbeidstaker, noe som igjen gjør at kreves en indre disiplinering. Dette betyr ikke at klokken ikke har noen disiplinerende funksjon i dagens samfunn. I dag finner vi slik objektiv disiplinering på forskjellige nivå i samfunnet. Dette ser vi for eksempel ved forskjellige samfunnsinstitusjoner som skole, arbeidsplass, forsvaret eller butikkenes åpningstider. Alle disse utfører en slags regulerende makt over oss. En slik regulerende makt vil også være til stede ved at man kan bruke fritiden til å arbeide. Sosiologene Ulla-Britt Lilleaas og Karin Widerberg skriver i boken *Trøtthetens tid* (2001) at denne muligheten fører til en "normalisering av overtid". "Muligheten for å arbeide hjemme gjør også at man ikke trenger å være så effektiv på jobben, da kan man gjerne skyve på noen oppgaver", skriver de (ibid. 85). Dette er nok gunstig i noen sammenhenger, men ofte vil det være negativt. En av informantene deres forteller at

Jeg har hjemmekontor og skrur alltid på maskinen selv om jeg tenker at jeg skal gjøre noe annet enn å jobbe. Men så har jeg den elektroniske mailen der, og dermed har jeg de 30 uåpna mailene der også! Den CDen jeg skulle hørt på eller den boka jeg gjerne skulle ha lest, går da på bekostning av jobben (Kristian 52 år) (ibid.:85).

Her viser det seg at T.H.Eriksen sin "lov" om at den raske tiden alltid vinner over den langsomme er gyldig. De tingene som Kristian her ramser opp, og som han gjerne skulle ha gjort istedenfor å arbeide, er nettopp slike aktiviteter som T.H.Eriksen betrakter som langsomme. På denne måten henger rask og langsom tid ofte sammen med arbeidstid og fritid. Sannsynligvis gjelder dette helst for de som har en fleksibel arbeidsmåte. Selv om Eirin har faste arbeidstider og arbeidssted, er det også langsom tid som står høyest for henne. Da intervjuet ble tatt, hadde hun nettopp hatt vinterferie, og mann og barn hadde vært bortreist. Denne situasjonen, å kunne være for seg selv, og å bestemme fullt og helt over både tiden og innholdet i den, var noe hun snakket positivt om (Eirin s.20). For Lisa har overgangen fra student til arbeidstaker snudd opp ned på situasjonen hennes. Lisa forteller at hun er glad i å lese, og at hun tidligere kunne sette seg ned med en bok og nyte fritiden på denne måten "[...] da kunne jeg sitte og lese i fire timer i strekk, jeg, sant. Og det var jo kjempedeilig. Og det er for meg – det er avslapping, altså! Utrolig deilig tilværelse [...]log bare tanken på det nå er helt utopisk" (Lisa s.24-25). Nå savner hun å ha denne typen tid, langsom tid, fordi hun stadig føler kravet om å bruke tiden. Den langsomme tiden fremstår som noe uoppnåelig.

Konsekvensen av denne utviklingen er at man i dagens moderne samfunn heller kanskje burde få opplæring til å ta fritid, istedenfor å bli opplært til å bruke fritiden, slik man måtte i begynnelsen av det moderne industrisamfunnet. Da hadde arbeidsgiver problemer med å holde folk i arbeid. I dag er det derimot snudd på hodet. Dagsavisen.no skriver i artikkelen *Til kamp for fritiden*:

Det er et lederansvar å sørge for at folk har fritid. De må legge forholdene til rette for at folk tar den ut, sier Dag Arne Kristensen, leder av Finansforbundet. Landsmøtet i Finansforbundet krever i en resolusjon at arbeidsgiver viser respekt for den ansattes fritid. - Bakgrunnen er at flere klagde over økende krav om resultatmål og at flere unge blir sykmeldte, sier han. Finansnæringen har tidligere

funnet ut at det er en veldig høy lojalitet. Det betyr at de ofrer mer for bedriftene (<http://www.dagsavisen.no/innenriks/article960973.ece>, 08.01.2002).

På den ene siden søker arbeidsgiver løsninger som gjør det mulig for arbeiderne å kunne sjonglere med kategoriene arbeidstid og fritid. På den andre siden har også arbeidsgiver ansvar for at arbeiderne har fritid. Dette er et paradoks, fordi muligheten for å kunne arbeide når og hvor det måtte passe arbeiderne, som regel fører til at i hvert fall deler av fritiden blir brukt til å utføre arbeidsoppgaver. I avisartikkelen *Ofrer fritiden vår for jobben*, forklarer journalisten Anne Lindeberg dette paradokset med at det er et resultat av at konjunktorene i jobbmarkedet er så usikre. ”Når konjunktorene daler får vi svi for frie og fleksible arbeidsformer. Ønsket om å være den gode arbeider gjør at vi ofrer fritiden og er på jobb mer enn noen har godt av”, skriver hun. I artikkelen refererer hun Bjørg Aase Sørensen, som er seniorforsker ved Arbeidsforskningsinstituttet. Hun mener at ”Konjunktorene har en disiplinær virkning. Da alle piler pekte rett oppover unngikk folk faste jobber fordi de ville shoppe i det gode arbeidsmarkedet. I dag er man mer opptatt av trygghet og fast ansettelse” (<http://www.dagsavisen.no/innenriks/article960972.ece>, 08.01.2002). Markedsøkonomien kan på denne måten også til en viss grad virke disiplinerende. Dette viser at tid og penger fortsatt henger nøye sammen.

6.4 Motreaksjoner

Mens informasjonssamfunnet er preget av rask tid, slik T.H.Eriksen hevder, finnes det samtidig motreaksjoner på dette. Noen organisasjoner er dannet for å forsøke å ta den langsomme tiden tilbake. Organisasjonen Slow Food er en slik organisasjon. Den ble i utgangspunktet dannet som en motreaksjon til fast food.

Saman med ei gruppe politisk engasjerte og mat- og vinglade vennar etablerte Petrini det opplagde, men geniale: Slow Food. Responsen var overveldande, og tre år seinare vart den internasjonale organisasjonen stifta i Paris med Carlo

Petrini som president, og sneglen som symbol (Njord Svendsen fra avisen Ren Mat 2002:18)

Slow Food priser velsmakende langsom mat og de ønsker at folk skal få øynene opp for smak og ikke bare mat som føde. Særlig legger de vekt på lokal- og tradisjonell mat. Det blir organisert større mat- og vinmesser, hvor lokale matleverandører og tradisjonelle matretter står i fokus. De vil at folk skal bruke tid på å lage mat som smaker og man skal ta seg tid når man spiser maten. Til sistnevnte hører den sosiale biten. Fast food betyr at maten lages fort. Klart den kan spises langsomt, men ofte går også det fort for seg. Man føler gjerne at man bør ta seg bedre tid å spise mat som krever flere timers forberedelse enn den hamburgeren som McDonalds lager i full fart.

Slow Food viser altså til et alternativ til dagens masseproduksjon av mat. For dem er det viktig at både dyr, mennesker og miljøet har det bra. Fokuset på økologisk landbruk viser at de ikke bare er opptatt av at man skal spise tradisjonelle matvarer, men at råvarene skal være sunne. De økologiske matvarene blir sett på som langsomme og mer naturlige råvarer.

Mat tilfredsstiller et primærbehov, enten det nå er rask eller langsom mat. Men mat symboliserer så mye mer. Den maten vi putter i oss viser hva slags liv vi har og ikke minst hvilket forhold til tid vi har. Siden industrialiseringen har mennesket stadig søkt etter å bli enda mer effektivt – også i matveien. Maten kan lages hurtigere og vi tyr ofte heller til en suppepose enn å lage suppe fra bunn av. Slow Food mener at vi kan se utviklingen av samfunnet gjennom måten vi i dag forholder oss til mat på. I sitt ”Manifesto”, som ligger på hjemmesidene deres, skriver de:

Our century, which began and has developed under the insignia of industrial civilization, first invented the machine and then took it as its life model. We are enslaved by speed and have all succumbed to the same insidious virus: *Fast Life*, which disrupts our habits, pervades the privacy of our homes and forces us to eat *Fast Foods*. To be worthy of the name, Homo Sapiens should rid himself of speed before it reduces him to a species in danger of extinction. (http://www.slowfood.com/eng/sf_cose/sf_cose_statuto.lasso, 13.09.2004).

Å ta tilbake den langsomme tiden både i matlagingen og inntak av måltider, blir for Slow Food løsningen på problemet med hastigheten som infiltrere samfunnet.

Slow Food har siden beveget seg videre og dannet bevegelsen Slow Cities. I Norge har Levanger kommune i Nord-Trøndelag fått denne statusen. På sine hjemmesider skriver de:

Hovedmålet med "Slow Cities" er å ta vare på mangfoldet og de særtrekk og egenarter hver by har. Målet er å bedre livskvaliteten til innbyggerne og samtidig skape en identitet til byen og stedet der byen ligger. Identiteten skal være godt synlig utad og dypt følt hos innbyggerne selv. (http://www.levanger.kommune.no/nytt/slowcity/soknad_stotte_2001.htm#BAKG RUNN, 13.09.2004)

Denne bevegelsen fokuserer på bylandskapet, at ikke omgivelsene rundt oss skal bli kvalt av den raske tiden. Løsningen blir på denne måten å prøve å bevare den langsomme tiden, og ikke la seg rive med av dagens moderne krav til effektivitet.

07-06-05 er en norsk organisasjon som opererer på internett. I tillegg til at navnet er en nedtelling, er det også en dato. Denne datoen henviser til 100-års jubileet for frigjøringen fra Sverige, 7. Juni, 2005. På området "Historien bak", på nettstedet deres, forteller de at de kjemper for å gå: "[...] **fra jakten etter flere ting, til realiseringen av ønsket om mer tid**" (<http://www.070605.com/765/584.htm>, 13.09.2004). 07-06-05 bruker slagordet "Ta tiden tilbake" og framstår som en slags opplysningsbank. På internettsiden deres kan man finne artikler som handler om hvordan vi i dag forholder oss til den raske tiden, og hva som eventuelt kan gjøres for å nå den langsomme. Dessuten legger de ut invitasjoner til seminarer og arrangementer som er relevante.

Fokuset er på mennesket og hva som omgir det. I tillegg til forholdet vi har til miljøet, handler dette også om forholdet mellom arbeidstid og fritid. Under "Plattform for 07-06-05" på nettstedet deres, skriver de

07-06-05 er et frigjørings- og forandringsprosjekt som bygger på at menneskenes ønsker, bedriftenes fremgang og klodens miljøbehov ikke er i strid med, men i overensstemmelse med hverandre [...] Skal vi ta disse konsekvensene, må vi gjennomføre en ny "frigjøring" - denne gang ikke fra en nasjon, men fra en situasjon." (<http://www.070605.com/765/430.htm>, 13.09.2004).

Denne "frigjøringen" framstår som et bidrag i tidsklemmedebatten. Derfor er også målet at alle skal få tid til flere langsomme gjøremål innen 07.05.2005 enn vi har i dag:

07-06-05 er en invitasjon til alle som vil ta tiden sin tilbake. Som ønsker å bruke mindre av den på stress og mas, løping og kjøping, kav og krav – og mer av den på venner, fellesskap, kjærlighet, opplevelser og livets magiske øyeblikk. Både fordi vi som enkeltmennesker ønsker det og fordi kloden vår trenger det. (www.070605.com/765, 14.09.2004)

Disse organisasjonene står i kontrast til dagens raske samfunn. Samtidig viser de at problemet med dagens akselerasjon inngår på mange felt. I det store og hele går denne hurtigheten ikke bare utover individer i samfunnet, men også naturen og miljøet.

I bladet *Juristkontakt* (2004), uttaler Morten Grønborg, prosjektleder ved Instituttet for Fremtidsforskning i København, at det vil komme en motreaksjon til dagens fleksible arbeidsformer: "Motreaksjonen innebærer at vi vil kreve mindre ansvar og fastere rammer – igjen. Vi vil bytte lønnen med frihetens goder. Og ro" (*Juristkontakt* 2004:28). Kanskje den akselerasjonen som nå befinner seg i samfunnet vil nå en topp, og at det på den måten vil oppstå en felles kamp om å ta den langsomme tiden tilbake. En slik "revolusjon" vil i så fall være interessant for hva som vil skje med kategoriene arbeidstid og fritid.

6.5 Oppsummering

Ordet ”moderne” har mange assosiasjoner. Guneriussen skriver at det i dag gjerne blir forstått med at utviklingen går framover. Den teknologien som ble tatt i bruk i industrisamfunnet, har i dag blitt modernisert og avansert. Informantene kan deles i to grupper, hvor den ene har fast arbeidstid og arbeidssted, mens den andre opplever at disse kategoriene er mer flytende. En slik fleksibel arbeidsform har postmoderne trekk, fordi den løser opp kategoriene som ellers er faste. I mange tilfeller er det teknologien som ligger til grunn for denne oppløsningen. Til tross for at grensene mellom arbeidstid og fritid har blitt flytende, er den grunnleggende betydningen av dem fortsatt til stede. Informantene viser at studentkulturen har en annerledes oppfatning av kategoriene arbeidstid og fritid enn man har i arbeidslivet. Likevel klarer ikke alle studentene å løsrive seg helt fra grunnbetydningen. Dette viser seg ved at de får dårlig samvittighet når de har fritid i det som regnes som vanlig arbeidstidsrom. Kategoriene arbeidstid og fritid blir i dag utfordret av de fleksible arbeidsmåtene. Dagens samfunn er preget av akselerasjon, og det gjør at mange savner å ha tid til langsom tid. Da kravet om åtte timers arbeidsdag ble innfridd i 1919, ble det gjort statlige tiltak for at arbeiderne skulle ha en ”sunn” livsstil. Døgnet ble delt i tre deler. Dette er noe som fortsatt er et utgangspunkt for oss i dag, men ikke alle yrkesgrupper har det like kategorisk. De som har mulighet for å ta arbeid med seg hjem, kan oppleve at de mister fritidsdelen, fordi teknologien muliggjør at de alltid kan være tilgjengelige. Å skape skillet mellom arbeidstid og fritid selv er vanskelig, fordi det ikke finnes en fastlagt ytre disiplineringsramme som bestemmer innholdet til kategoriene. I dag finnes det enkelte organisasjoner som framstår som motreaksjoner på den raske tiden i samfunnet. Disse vil gjerne ta den langsomme tiden tilbake, og sørge for at fritid virkelig kan være fri tid.

7. Avslutning

Overgangen fra det førmoderne til det moderne industrisamfunnet innebar for mange arbeidere at de måtte ta til seg en ny måte å oppfatte tiden på. Den objektive klokketiden utfordret den sirkulære naturtiden, hvor tiden var nært knyttet til stedet, handlinger og naturregime. Å få arbeidere til å forholde seg til en ekstern tidsmåler var en utfordrende oppgave for industriarbeidsgiveren. Konflikten mellom den subjektive og objektive tiden gjorde at arbeiderne også opponerte mot denne nye måten å arbeide på. Etter hvert forstod også arbeiderne det som arbeidsgiver allerede visste, nemlig at tid og penger hang nøye sammen. På denne måten ble tiden noe som kunne forhandles med. Fagforeninger oppstod, og kjempet for at arbeiderne skulle ha kortere arbeidsdager. Da dette vant fram, måtte Staten foreta en ny ”disiplinering” eller opplæring i å benytte fritiden ”sunt”, slik at man var klar for en ny lang arbeidsdag. Tidsdisiplinering som begynte med overgangen til det industrielle samfunnet, har satt dype spor helt inn i vår tid.

Grunnlaget for kategoriene arbeidstid og fritid, kan skimtes helt tilbake til framveksten av det moderne industrisamfunnet, og begrepene er noe vi fortsatt forholder oss til i dag. I grunnskolen blir barna lært opp til å ha en del av dagen som arbeidstid, og den andre delen som fritid. Informantene forteller at dette forholdet endret seg for dem da de ble studenter. Studiesituasjonen var en ganske fri situasjon for dem, og det var opp til dem selv å bestemme hvordan den skulle brukes. På denne måten ble kategoriene arbeidstid og fritid utfordret. Ingen av informantene valgte å følge noe organisert studieopplegg. Disse oppleggene forholder seg gjerne stramt opp til en oppdeling av effektiv arbeidstid og meningsfull fritid. Informantene gir uttrykk for at de helst vil slippe å være avhengige av klokken. Dermed skyver de unna noen av de ytre disiplineringsfaktorene. På denne måten reduserer de konflikten mellom den subjektive og den objektive tiden. Denne store friheten gjorde derfor at kategoriene ble mer flytende i denne perioden. Alle informantene opplevde dette forskjellig. Lisa og Eirin forteller at de foretrakk å ha stor frihet til å begynne med, og heller ta et skippertak mot slutten. Hanne forsøkte å holde en viss studiedisiplin ved å lage sine egne leseplaner. Det som er interessant i denne

forbindelse, er at Lisa og Eirin forteller at fritiden var preget av litt dårlig samvittighet, fordi de kanskje heller burde studert. Tidligere ble arbeidere opplært til både å organisere dagen etter klokken, og at de skulle bruke fritiden fornuftig. Det er mulig at den dårlige samvittigheten er et tegn på at den ”industrielle” måten å organisere dagen på fortsatt ligger nedfelt i oss, og ”gir beskjed”, via dårlig samvittighet, når strukturen på dagen blir annerledes.

Da informantene begynte å arbeide, måtte de nok en gang forandre sitt forhold til tid. Mens de som studenter hadde vært rimelig frie, opplever de at arbeidssituasjonen er strengere lagt opp. De forskjellige arbeidssituasjonene de representerer, viser at kategoriene arbeidstid og fritid gjerne kan oppfattes som relative. En av grunnen til det, er at ethvert yrke har sin egen måte å strukturere arbeidshverdagen på. På denne måten kan kategoriene også ha en individuell betydning, som henger sammen med arbeidsmåten. Det som skaper det største skillet mellom informantenes arbeidssituasjoner, er om de kan ta arbeidet med seg hjem eller ikke. De som ikke kan det, opplever at kategoriene arbeidstid og fritid er forholdsvis stabile. For de som har denne muligheten, er det ikke et absolutt skille mellom dem. Dette kan ansees for å være et postmoderne trekk ved dagens samfunn. Det er flere yrker i dag som gir mulighet for at arbeiderne skal kunne være fleksible. Dette får konsekvenser for arbeiderne, fordi disse to faste kategoriene tilsynelatende går i oppløsning. For Lisa innebærer det at den dårlige samvittigheten stadig er til stede, mens Eirin, da hun var daglig leder i en bokhandel, opplevde at hun var på jobb hele tiden. I mange yrkesgrupper har man i dag muligheten for å kunne ta jobben med seg hjem. På denne måten blir kategoriene arbeidstid og fritid nærmest sammenføyd til en kategori.

Debatten om tidsklemma handler nettopp om dette problemet. Arbeidsgivere forsøker å hjelpe arbeiderne ved å gjøre dem mer fleksible. Dette blir et paradoks, fordi mer fleksibilitet i mange tilfeller vil gi kategoriene enda mer uklare grenser. I motsetning til tidsdisiplineringen ved overgangen til det industrielle samfunnet, gir arbeidsgiver i slike yrker ”disiplineringsoppgaven” til arbeideren selv. Denne situasjonen kan derfor minne om studiesituasjonen som informantene hadde, men faktum er at studiesituasjonen var

friere enn for dem som har fleksible yrker. En hovedforskjell er at man i en arbeidssituasjon ikke bare har seg selv å tenke på, men har også et ansvar overfor andre. Mobiltelefon og datateknologien gjør at man potensielt er på jobb hele tiden, uansett hvor man er, og med hvem.

Den langsomme tiden står for mange som et mål å oppnå i dag. At samfunnet er preget av rask tid, betyr at den langsomme tiden oppleves som en mangelvare. Folk forsøker gjerne å effektivisere oppgaver, slik at de kan oppnå den frie tiden. Slik moderniseringsprosessen er i dag, blir det stadig produsert teknologi som gjør at daglige gjøremål kan gjøres raskere og mer effektivt. Likevel opplever mange redusert fritid til å gjøre det de vil. Slik Hildur Ve også påpeker, innebærer en slik "teknisk rasjonalitet" at vi som mennesker blir påvirket av maskinens tempo. Paradokset er at jo mer tid som blir spart opp, dess mindre tid blir det ut av det til slutt. Dette blir en slags ond sirkel i dagens moderne samfunn. Til tross for at samfunnet i dag er preget av rask tid og høyt utviklingstempo, finnes det også motkrefter i samfunnet som kjemper for å beholde eller ta tilbake den langsomme tiden. At slike motkrefter oppstår, er kanskje en indikasjon på at mennesker i framtiden fortsatt vil ha litt av den gamle forståelsen av at fritid må være fri tid, og at langsom tid er nødvendig for menneskets livskvalitet.

Kategorien fritid trenger ikke lenger bety det samme som fri tid. I tillegg til at det eksisterer fleksible yrker som blander sammen arbeidstiden med fritiden (business and pleasure), utvikles det stadig mer teknologi som komprimerer tiden og rommet. Selv om man reiser på ferie, har man gjerne mobiltelefonen eller pc-en med seg. På denne måten vil også tilgjengeligheten kunne frarøve oss den frie og langsomme tiden.

Kategorien arbeidstid har vært, og er fremdeles preget av et moralsk aspekt, og en forståelse av hva begrepet handler om ligger i ryggmargen. Da Erik ble arbeidsledig, gikk det ikke lang tid før han gjorde fritidsaktiviteten sin om til en simulert arbeidssituasjon. Han forteller at han følte det var viktig, fordi alt ble så flytende, og han hadde ikke noe å forholde seg til. Dette indikerer at kategoriene arbeidstid og fritid er noe vi stadig strukturerer oss etter. Når grensene blir uklare, forsøker vi kanskje å reetablere dem igjen,

med et modifisert innhold. Mary Douglas hevder at kulturelle strukturer ikke lar seg forandre med individene, men kun i fellesskap. Skulle en endring av grunnbetydningen kunne gjennomføres, måtte også hele kulturen gjennomgå en forandring. Internaliseringen av tidsoppfattelsen og endring av betydning, har å gjøre med både individuelle og generelle (kulturelle) aspekter. I tillegg har vi nye kategorier, som rask og langsom tid, som supplerer arbeidstid og fritidskategoriene, men de blir ikke erstattet. En av grunnen er at kategoriene kan inngå i hverandre på den måten at man godt kan ha langsom tid på arbeid og rask tid i fritiden.

På grunn av at kategoriene arbeidstid og fritid kan oppfattes ulikt av ulike personer, blir det vanskelig å komme med konklusjoner som er gyldige over tid. Det er uansett tydelig at grunnbetydningen av disse kategoriene har en seig struktur som ikke lar seg forandre så lett, samtidig som de viser seg å være fleksible nok til å benyttes på nye måter. Som forsker innenfor kulturvitenskap er det likevel mulig at man etter hvert må konstruere noen helt nye kategorier eller begreper som kan fange opp de nye betydningene som finnes innenfor arbeids- og fritidsområdet. Begreper som benyttes for å fange en del av virkeligheten kan gå ut på dato, og ikke lenger være dekkende nok. Dette kan bli en utfordring for videre forskning på dette feltet.

8. Litteraturliste

Adam, Barbara 1990: "Time and Social Theory". Cambridge: Polity Press

Adam, Barbara 1995: "Timewatch. The Social Analysis of Time". Cambridge: Polity Press

Berger, Peter L. og Thomas Luckmann 1967: "The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge". New York: Doubleday and Company Inc.

Boyer et al. 1998: "The Enduring Vision. A History of the American People". New York: Houghton Mifflin Company

Douglas, Mary 1966: "Purity and Danger". London: Routledge & Kegan Paul

Ende, Michael 1986: "Momo eller kampen om tiden". Oslo: Ex Libris Forlag A/S

Eriksen, Thomas Hylland 2001: "Øyeblikkets tyranni. Rask og langsom tid i informasjonsalderen". Oslo: Aschehoug

Eriksen, Trond Berg 1990: "Kulturpessimisme og teknologi". S. 101-167 i *Briste eller bære. Posthistoriske anføttelser*. Oslo: Universitetsforlaget

Eriksen, Trond Berg 1999: "Tidens Historie". Oslo: J.M. Stenersens Forlag A/S

Frykman, Jonas og Orvar Löfgren 1994: "Det kultiverte mennesket". Oslo: Pax Forlag A/S

Giddens, Anthony 1997: "Modernitetens konsekvenser". Oslo: Pax Forlag A/S

Gullestad, Marianne 1989: "Kultur og hverdagsliv". Oslo: Universitetsforlaget

Guneriussen, Willy 1999: "Å forstå det moderne". Oslo: Tano Aschehoug

Hargreaves, Andy 2000: "Lærerarbeid og skolekultur. Læreryrkets forandring i en postmoderne tidsalder". Oslo: Gyldendal Norsk Forlag A/S

Hatlem, Ragnar 1991: "Effektiv læring". Yven: Hatlem Studiekonsult

Hellesnes, Jon 1988: "Hermeneutikk og kultur. Filosofiske stubbar" Oslo: Det Norske Samlaget

Hochschild, Arlie Russel 1997: "The time bind: when work becomes home and home becomes work". New York: Metropolitan Books

Johansen, Anders 2001: "All verdens tid". Oslo: Spartacus Forlag A/S

Lilleaas, Ulla-Britt og Karin Widerberg 2001: "Trøtthetens tid". Oslo: Pax Forlag A/S

Lindhardt, Jan og Anders Uhrskov 1997: "Fra Adam til robot: arbeidet – historisk og aktuelt". Copenhagen: Gyldendal

Lyngø, Inger Johanne 1993: "Å komme bort fra byen til landlige omgivelser – Fritid som sosial sak og hytteøyene i Indre Oslofjord". I: Klepp, Asbjørn og Liv Emma Thorsen. *Den mangfoldige fritiden*. Oslo: Ad Notam Gyldendal, s. 21-32

Ringom, Bjørn 1990: "Lær å lære". Lillehammer: Institutt for motivasjon og lederutvikling

Roberts, K. 2002: "Leisure in Contemporary Society". Wallingford: CABI Publishing

Skirbekk, Gunnar og Nils Gilje 1992: "Filosofihistorie 2". Oslo: Universitetsforlaget

Sveen, Asle og Svein A. Aastad 1989: "Verden 2. Verdenshistorie etter 1850". Oslo: J.W.Cappelen Forlag A/S

Thompson, E.P. 1967: "Time, Work-Dicipline, and Industrial Capitalism". S. 57-97 i *Past & Present* 38

Thorsen, Liv Emma 1993: "Den umoralske fritiden". I: Klepp, Asbjørn og Liv Emma Thorsen. *Den mangfoldige fritiden*. Oslo: Ad Notam Gyldendal, s. 57-70

Tilly, Charles 1993: "The Time of States", Rokkanforelesning, oktober. Hentet fra Hovedfagskompendium i Politiske regimer, 1.september, Institutt for Administrasjon og Organisasjonsvitenskap, Universitetet i Bergen. Trykt opp 03.12.96.
http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m2267/is_n2_v61/ai_15764919/pg_1,
 15.09.2004

Ve, Hildur 1999: "Rasjonalitet og identitet og andre tekster". Oslo: Pax Forlag

Weber, Max 1995: "Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd". Oslo: Pax Forlag A/S

Aviser

Dagbladet 17.11.2003

Dagbladet 05.04.2004

Ren Mat 2002: "Slow food. Litt roligere, mye bedre"

Tidsskrift

Juristkontakt, Medlemsblad for Norges Juristforening. Nr. 5, 38. årgang.

Internettadresser

07-06-05. "Historien bak 07-06-05". <http://www.070605.com/765/584.htm>, 13.09.2004

07-06-05. "Plattform for 07-06-05". <http://www.070605.com/765/430.htm>, 13.09.2004

Bikset, Lillian 2004: "Kurser folk ut av tidsklemma". *Dagbladet* 17.08.2004.

<http://www.dagbladet.no/dinside/2004/08/17/405697.html>, 17.08.2004

Dagsavisen 08.01.2002. "Til kamp for fritiden".

<http://www.dagsavisen.no/innenriks/article960973.ece>, 08.01.2002

Haugesund Fjell-lag. <http://www.mamut.com/fjellaget>, 14.09.2004

Home Jobs. www.homejobs.com, 14.09.2004

Levanger, Slow City:

http://www.levanger.kommune.no/nytt/slowcity/soknad_stotte_2001.htm#BAKGRUNN, 13.09.2004

Lindeberg, Anne 2002: "Ofrer fritiden vår for jobben". *Dagsavisen* 01.08.2002.

<http://www.dagsavisen.no/innenriks/article960972.ece>, 08.01.2002

Slow Food: http://www.slowfood.com/eng/sf_cose/sf_cose_statuto.lasso, 13.09.2004

Tilly, Charles 1993: "The Time of States".

http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m2267/is_n2_v61/ai_15764919/pg_1,
15.09.2004

Informanter

Eirin

Erik

Hanne

Vemund